

Sultan ve Hukuk: Fermanların Sınırı

The Sultan and the Law: The Limits of Imperial Decrees

■ Engin Deniz Akarlı

Brown Üniversitesi | İstanbul Şehir Üniversitesi (E.)

Öz

Bu makale, erken modern dönemde fıkıh, ferman ve örf arasındaki ilişkiyi inceleyerek Osmanlı hukuk düzeninde padişahın şeriatın ve toplumsal süreçlerden bağımsız, mutlak bir hukuk yapma yetkisine sahip olduğu yönündeki iddiaları sorgulamaktadır. Osmanlı hukuk düzeninin bürokratik yapısı, Hanefi fıkının uygulanmasında geliştirilen standartlar, kanunnamelerin hazırlanma süreçleri, örfün hukuki konumu ve şer'i mahkemelerin işlevi ele alınmaktadır. Padişahın fermanları, keyfi bir iradenin ürünü olmaktan çok hukukçuların görüşleri, mahkeme süreçleri, yerel örfler, ilgili tarafların talepleri ve amme maslahatı doğrultusunda şekillenmiştir. Bu yapı, farklı topluluklara belirli ölçülerde özyönetim imkanı tanımış ve çatışan hak taleplerinin uzlaştırılmasına hizmet etmiştir. On dokuzuncu yüzyıl başlarında güçlenen merkezîyetçilik ise hukukun toplumsal dengeleri koruyan niteliğini zayıflatmış, onu devletin bekasını ve toplumu yeniden düzenlemeyi amaçlayan bir araca dönüştürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı hukuku, padişah, ferman, fıkıh, örf, amme maslahatı.

Abstract

This article examines the relationship among fiqh (Islamic jurisprudence), imperial decrees, and custom in the early modern Ottoman period and questions the view that the ruler possessed absolute law-making authority independent of *shari'a* and social processes within the Ottoman legal system. It discusses the bureaucratic organization of the Ottoman legal system, the standardization of Hanafi law, the processes of promulgating law codes, the legal status of custom, and the functions of the shari'a courts. The ruler's decrees were shaped not by arbitrary will but by the opinions of jurists, court procedures, local customs, the claims of the relevant parties, and considerations of the public good. This system allowed various communities a significant degree of self-regulation and facilitated the reconciliation of conflicting legal claims. However, growing centralization in the early nineteenth century weakened the role of law in balancing social interests and transformed it into a tool for preserving the state and reshaping society.

Keywords: Ottoman legal system, sultan, imperial decrees, *fiqh*, custom, public good.

Değerlendirme Makalesi
Review Article

ISSN 1309 - 6813
e-ISSN 3108 - 7876

Açık Erişim
Open Access

Cilt Volume 31
Sayı Issue 61 (2026/2): 253-284
DOI: [10.20519/divan.2010468](https://doi.org/10.20519/divan.2010468)
İZ: JA53BF92LD

Gönderim/Received:
14.07.2026

Kabul/Accepted:
28.07.2026

Yayınlanma/Publication:
03.08.2026

Atıf/Citation:

Chicago | Akarlı, Engin Deniz. 2026. "Sultan ve Hukuk: Fermanların Sınırı" *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 31 (61): 253-284. <https://doi.org/10.20519/divan.2010468>

* Bu makale, daha önce İngilizce olarak yayımlanan "The Ruler and Law Making in the Ottoman Empire," *Law and Empire: Ideas, Practices, Actors*, ed. J. Duindam vd. (Leiden: Brill, 2013), 87-109 başlıklı çalışmaya dayanmaktadır. Makalenin İngilizce aslından Türkçeye çevrilmesinde katkı sağlayan Fatma Deniz ve Volkan Uzunadağ'a teşekkür ederim. Bu baskıda metin gözden geçirilmiş, bazı tartışmalar genişletilmiş ve ilk yayından bu yana literatüre eklenen ilgili çalışmalar dipnotlara dâhil edilmiştir.

Erken modern dönemde büyük devletlerin farklı öğelerden oluşan karmaşık toplum yapıları vardı. Bu devletler, farklı kültürel ve siyasi geleneklere sahip toplulukları baskıyla, tavizle, çeşitli düzenlemelerle ve farklı bağıllık düzeylerinde hâkimiyetleri altına alarak bir arada tutabiliyordu. Şartlar değişince müzakereler yeniden açılıyor, ilişkiler gözden geçiriliyor, yeni düzenlemelere gidiliyordu. Bu özellikler, görece uzun ömürlü olmuş ve birkaç yüzyıl ayakta kalabilmiş imparatorluklarda daha da belirgindi.¹

Bu düzenin korunmasında ve kapsadığı değişken içtimai ve siyasi ağların sürdürülmesinde, kurumları, kuralları ve uygulamalarıyla hukukun önemli bir yeri vardı. Böyle işler görmeye yarayan bir hukuk geleneğinin karşılaştığı temel mesele, bir yandan evrensellik ve dolayısıyla tutarlılık iddiası taşıırken, bir yandan da zamanla ve mekândan mekâna değişen şartlara uyum sağlayabilmesiydi. Modern hukuk gelenekleri dâhil, belli başlı bütün hukuki gelenekler bu ikilemle karşı karşıyadır. Ancak önceki devletler, bu meseleyle modern teknolojilerin ve kurumların sağladığı koordinasyon ve denetim imkânları olmaksızın baş etmek durumundaydı. Bu nasıl oluyordu? Mesela, yeni çağın büyük devletlerinin kapsadığı renkli içtimai ortamlarda, düzen, devamlılık ve meşruiyet sağlamaya yardımcı olan bir etken olarak hukuk nasıl işliyordu ve ne gibi zorluklarla karşılaşıyordu? Osmanlı tarihi bu konuda bize bazı ipuçları veriyor.

Osmanlı devleti, 1300 yılı civarında, kuzeybatı Anadolu'da, Selçuklu ile Bizans devletleri arasında kalan ve farklı kültürlerden çeşit çeşit insanın yaşadığı bir uç bölgesinde kuruldu. Zayıflayan Bizans devleti ile çökmek üzere olan Selçukluların yerine bölgede hâkimiyet kurmak için rekabet eden beyliklerin en küçüklerinden biriydi. Osmanlılar² bu rekabetin kazananı oldu. Güneydoğu Avrupa'dan Batı Asya'ya ve Kuzey Afrika'ya uzanan dayanıklı bir devlet kurdular. Şartlara uyum sağlayabilen kurumların ve sürdürülebilir iletişim ağlarının kurulmasına el veren kademeli bir büyüme bu. Osmanlılar, 1330'lu yıllarda Çanakkale Boğazı'nı geçerek bir yandan Balkanlar'da, bir yandan da Anadolu'da yavaş yavaş ilerleyip hâkimiyet alanlarını genişlettiler. 1453 yılında İstanbul'u da alarak Bizans imparatorlarının şanını, payitaht olarak bir dünya metropolüne sahip olmanın avantajlarını ve Ekümenik Konstantinopolis Kilisesi'nin hamisi olmanın imtiyazını kazandılar. XVI. yüzyıl başlarında önemli Ortadoğu şehirlerini de fethederek, üç İbrahimi

1 Karen Barkey'in *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge, 2008) kitabı hukuk konusuna girmemekle birlikte Osmanlı devletini mukayeseli bir çerçevede ele aldığı için önemli bir çalışma. Frederick Cooper, *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History* (Berkeley, 2005), 152-203'te de Osmanlı İmparatorluğu karşılaştırmalı bir yaklaşımla tartışılıyor. Ayrıca bkz. Jane Burbank ve Frederick Cooper, *Empires in World History: Power and the Politics of Difference* (Princeton University Press, 2011).

2 "Osmanlılar" derken yönetici eliti kastediyorum, Norman Itzkowitz'in yorumlarından esinlenerek. Bkz. Itzkowitz, *The Ottoman Empire and the Imperial Tradition* (New York, 1972).

dinin kutsal saydığı hac alanlarının muhafızlığını üstlenerek itibarlarını artırdılar. Ayrıca, İslam âlimlerince üretilmiş olan onca zengin yazma koleksiyonlarına doğrudan erişim sağladılar. Devlet, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde artık telafisi zor bir daralma ve dağılma sürecine girmekle beraber, XIX. yüzyıl boyunca çoğulcu ve çok unsurlu toplum yapısını önemli ölçüde sürdürdü.

Osmanlı devletinin son zamanlarına damga vuran etnik ve dinî savaşlar ile yaşanan toprak (ve itibar) kaybı, bu devletin geniş ve karmaşık bir coğrafyada onca yıl nasıl var olduğu konusuna yönelik merakımızı azaltmamalı. Osmanlı düzenini ayakta tutan düzenlemeler, kurumlar ve gelenekler içinde hukukun da doğal olarak önemli bir yeri vardı. Hiçbir devlet, kendince tutarlı bir şekilde işleyen bir hukuk düzeni ve toplumda karşılığı olan bir adalet anlayışı olmadan varlığını bu kadar uzun süre devam ettiremez.

Ne var ki, Osmanlı hukuk tarihinin zengin kaynakları ancak son zamanlarda ilgi çekmeye başladı.³ Bu sayede, Osmanlı hukuk kurumlarının gelişimi ve işleyişi hakkında oldukça etraflı bilgiler edindik. Yine de Osmanlı hukuk tarihini kendi mantığı içinde anlamakta zorlanıyoruz. Genelde din konusunda ve özelde İslamiyet hakkında yerleşmiş, kalıplaşmış fikirleri aşmak kolay olmuyor. Osmanlı hukuk düzeni esasen İslam hukuku geleneklerine bağlı kalarak işlerken, devletin karmaşık bir topluluklar yumağı üzerinde hüküm sürmesi çelişik gibi görünüyor. Bu çelişki görüntüsünü aşmanın bir yolu olarak eski tarihçiler, İslami hukuk geleneğine bağlı uygulamalar ile merkezî devletin padişah iradesiyle çıkardığı kanun, irade ve nizamları ayrı kategorilerde düşünmüş; vahye dayalı ve din esaslı hukuka karşı, akla dayalı laik bir hukuk geliştirildiğini ileri sürmüşlerdir. Bunlar, modern düşünce kalıplarıyla ulaşılan sonuçlardır. Oysa modern dönemde ağırlık kazandığı halde ezeli doğrularmış gibi düşünülen kavram ve hassasiyetlerle geçmişî değerlendirmek yanıltıcıdır. Mesela bu yaklaşım, tarifi itibarıyla kucaklayıcı, evrensel bir Tanrı kavramının yine kucaklayıcı bir adalet ve hükümlanlık anlayışını besleyebileceğini tahayyül etmeyi bile zorlaştırır. Osmanlı hukuk düzeninin işleyişini etkileyen özgün ilke, kaygı, usul ve uygulamaları mümkün olduğunca kendi şartları içinde anlamaya gayret etmek gerekir. Bu makale böyle bir çabanın ürünüdür.

Osmanlılar, daha baştan, İslami hukuk kaidelerine dayanan fakat bazı bakımlardan da özgün bir hukuk düzeni kurmaya giriştiler. Bu düzen içinde

3 *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'nin "Türk Hukuk Tarihi" başlığıyla yayımladığı 3/5 (2005) numaralı özel sayı, Osmanlı hukuk tarihinin farklı yönlerine ilişkin mevcut araştırmaları değerlendiren önemli bir başvuru kaynağıdır. Bu yayından sonra Osmanlı hukuk tarihine dair benzer kapsamda bir değerlendirme yazısının yayımlanmamış olması dikkat çekicidir. Hukuk tarihiyle yakından ilişkili olarak, Cumhuriyet döneminde fıkıh çalışmalarının gelişimini değerlendiren Eyyüp Said Kaya'nın "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla" başlıklı çalışması da önemlidir. Bkz. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014): 9-126.

hükümdarın yasama yetkisi vardı; ancak bu yetki, soyut bir güç ve imtiyaza dayanmaktan ziyade belirli süreçlerden geçmesi beklenen bir imkândı. Neticede ortaya çıkan düzenin başlıca boyutlarından biri, çıkan çatışmaları ve gerginlikleri belirli yasal kaideler ve süreçlere bağlı olarak uzlaştırmaktı. XIX. yüzyılın başlarında hukuk düzeni esaslı bir şekilde değişmeye başladı. Bunun sebebi, kısmen, ortaya çıkan yeni sorunları halletmekte düzenin başarısız kalması, kısmen de zorluklarla sert merkezîyetçi tercihlerle başa çıkmaya kararlı yöneticilerin dizginleri ele almasıydı. Bu tercih, padişahın şahsında sembolleşen yüceltilmiş bir devlet anlayışının başat hale gelmesini kolaylaştırdı. Hukukun, çıkarları dengeleyerek rejimin meşruiyetini pekiştiren bir faaliyet olma yönü, özelliği silikleşti; toplumu şekillendirmeye hizmet etmesi gerektiği düşüncesi öne çıktı. Bu makale, o dönüşüme kısaca işaret edecek; ancak esasen dönüşüm öncesi duruma, erken modern döneme (yeni çağa) bakacaktır. Osmanlı rejiminin uzun ömürlü olmasının ipuçları o dönemde saklıdır.

1. İSLAM HUKUK GELENEĞİ

Osmanlı devleti esasen bir İslam devletiydi. Yöneticiler İslam'ın temel ilkelere ve şeriatına samimiyetle bağlıydılar. Şeriat kavramı günümüzde çoğu zaman dar bir çerçeveye sıkıştırılıyor; şekli davranışlar veya beklentilerle özdeşleştirilerek donuk bir hüviyete büründürülüyor. Oysa kavram genel anlamıyla, bir mümini pınarın gözüne götüren yol demektir. O yolculuk boyunca bu dünyada ve ahirette Allah'ın rızasını kazanacak davranışlarda bulunan müminin yolunun açık, yüreğinin huzurla dolu olacağına inanılır. Bu açıdan şeriat, ahlaki bir kılavuzdur ve eskiden bu yönü önemliydi.⁴ Şeriat, İslami hukuk geleneğini ifade eden fıkıhı da kapsar. Fıkıh, İslamiyet'in temel kaynaklarını ve tecrübe birikimini değerlendirerek bir yandan ibadetlerin, bir yandan da insanlar arasındaki ilişkilerin tanzimi açısından şeriatı anlama, idrak etme çabası ve bu çabanın sonuçlarını uygulama kılavuzu olarak gelişti. Osmanlı devletinin siyasi bir oluşum olarak İslam âleminin kuzeybatı ucunda boy gösterdiği XIV. yüzyıl başlarında fıkıh, artık müstakil ve itibarlı bir ilim dalı haline gelmişti ve esaslı bir hukuk geleneğini temsil ediyordu. Bu dünyada, ahireti de unutmadan, insanlar arasında iç barışı ve uyumu Allah'ın rızasına uygun bir şekilde sağlayan yolları arıyor, gösteriyordu. Başlıca amaç, korunmaya hiçbir şekilde muhtaç olmayan Allah'ı korumak değil,

4 Ahlaki bir kavram olarak şeriat hakkında bir tartışma için bkz. Khaled Abou El Fadl, *Speaking in God's Name: Islamic Law, Authority and Women* (Oxford, 2001), 76; *Rebellion and Violence in Islamic Law* (Cambridge, 2001), muhtelif yerler. Ayrıca bkz. Hanna Mikhail, *Politics and Revelation: Mawardi and After* (Edinburgh, 1995), 79-80, n. 231 ve Ali Bardakoğlu, *İslam'ı Doğru Anlıyor muyuz?* (İstanbul: Kuramer, 2019).

Allah'ın kullarını, özellikle de çocuk, öksüz, yetim, yaşlı ve kadın gibi zayıf olan kullarını ellerinde kuvvet olanların baskı ve zulmüne karşı korumaktı.⁵

Fıkıh, haksızlıkların önlenmesi, çatışmaların giderilmesi ve insanlar arasındaki ilişkilerin barışçıl bir şekilde sürmesi yolunda, kadıların (hâkimlerin) ve yol gösteren âlimlerin gayretleriyle İslamiyet'in başından beri geliştirilmiş uygulamalara dayanıyordu. Zamanla, uygulamada başvurulacak ölçüleri başlıca delillerden, kaynaklardan istinbatın (ortaya çıkarmanın) yolları, yöntemleri, yani fıkıh usulü de gelişti. Fıkıh, usul ve fûru olarak iki kulvarda genişledi. Uygulamada hayatın gerçeklerine duyarlı olan hukukçular usulde muhafazakârdı. XIV.-XV. yüzyıla gelindiğinde usulcüler de ameli uygulamalara ayak uydurmayı mümkün kılan bazı esaslar geliştirdiler; ama esasen geleneğin ana yapısını korumaya özen gösterdiler. Klasikleşmiş fıkıh eserleri hakkında yeterince bilgi ve yetki sahibi olmak da yaman bir iş haline geldi.⁶

Fıkıhın fûruu, ibadetler, muameleler ve cezalar (*ukûbât*) genel başlıkları altında çeşitli dalları kapsamaya devam etti. İbadetlerle ilgili kurallar fıkıhın bir bakıma en gelişmiş ve en az esnek dalıydı. Bu konular mahkemelere pek gelmezdi.⁷ Mahkemeleri en doğrudan ilgilendiren ve meşgul eden kısım, muameleler başlığı altına giren *münâkehât* (aile hukuku), (akitler, satış, icar, istihdam gibi) ticari ilişkiler ve vakıf hukukuydu. Muamelat konularında geliştirilen kaideleri maddi hukuk (*substantive law*) addetmek mümkündür. Ama İslami hukuk geleneğinde esneklikler görece fazlaydı. Karşılaşılan hukuki meselelerin belli yöntemlere uygun şekilde tartışılarak sonunda bir muatabakata, icmaya bağlanması öngörülürdü. Aynı hermenötik usullerle varılmış olmak şartıyla azınlıkta kalan görüşler de tanınırdı. Böyle olunca, farklı mezhepler (hukuk ekolleri) doğmuş, her mezhep içinde de farklı görüşler gelişmişti. Bu durum, fıkhi geleneğin uygulanmasına esneklik sağlamakla birlikte, iç tutarlılık açısından sorunlara yol açabiliyordu.

5 Wael B. Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories: An Introduction to Sunni usul al-fiqh* (Cambridge, 1997) ve Baber Johansen, *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh* (Leiden, Boston ve Cologne, 1999), özellikle s. 1-72.

6 Murteza Bedir, "From *Furû* to *Uşûk*: The Emergence of Custom ('*Urf*) as a Source of Islamic Law," *Islamic Legal Theory: Intellectual History and Uşûl al-fiqh*, ed. Murteza Bedir, Robert Gleave (Leiden: Brill, baskıda) ve Gideon Libson, "On the Development of Custom as a Source of Law in Islamic Law," *Islamic Law and Society*, 4/2 (1997), 131-155.

7 İslam inancının ibadetleri, fıkıhın ana kollarından birini oluşturuyordu. İbadetler, fıkıh ilminin ayrılmaz bir parçası olarak öğretilmekteydi. Âlimler, ibadetleri esas alan kıyasları önemserlerdi ve ibadetlere ilişkin soruları yetkin bir şekilde cevaplamaları beklenirdi. Ama ibadetler de esasen, inanç gibi, iç dünyaya ait (batını) vicdani ve insanla Allah arasında bir mesele sayılırdı. Osmanlı örneğinden hareketle denilebilir ki, ibadet konuları bir yürütme emri olmaksızın mahkemelerin önüne gelmezdi. Yürütmenin müdahale sebeplerinden birisi, ibadetlerin bir şekilde ihmale uğrayarak toplum düzenini tehdit eder hale geldiği düşüncesiydi. Bununla birlikte, dine ve dinî sembollere karşı ısrarla saygısızlıkta bulunmak mevcut ceza kanunlarına göre kovuşturulur ve cezaya tâbi olurdu.

Hukukun diğer kolları daha az yapılandırılmıştı. Ceza hukuku bahsinde fıkhi gelenek belli bazı kurallar ve genel bir çerçeve getirirken yöneticilerin tamamlayıcı mahiyette ek düzenlemeler yapmasına da imkân bırakıyordu. Yargılama usulleri bazı esaslara bağlanmıştı, ama sanıklara daha sert müdahaleleri mümkün kılan uygulamalar da vardı; bu durum ciddi uyumsuzluklara sebep oluyordu. Fıkhnın yöneticilere bıraktığı en geniş alan, askeri nizam, idari teşkilat ve maliye konularındaydı. Yine de bazı genel ilkeler ve sınırlar vardı. En önemlisi, İslami meşruiyetini korumak isteyen bir siyasi düzenin yöneticilerinden, yetkilerinin sınırlarını zorbalığa varacak şekilde zorlamamaları, temel hukuk ilkelerini gözetmeleri, adil olmaları ve muamelat hukukunun düzgün işlemlerini temin etmeleri bekleniyordu.⁸

Üst yöneticiler, fıkıh eğitimi almış kişiler arasından seçilen şer'î mahkeme hâkimlerini (kadıları) tayin ederlerdi. Kadılar, anlaşmazlıkları dinler ve çözerlerdi. Denetim işleri de olurdu. Kadılar hükümdara karşı sorumlu olmakla beraber, evrensel, dolayısıyla herhangi bir saltanatın mekân ve zaman sınırlarını aştığı düşünülen bir hukuk geleneğinin temsilcileriydiler. Müftülerin bir işi kadılara mesleklerinin bu yönünü hatırlatmaktı. Ayrıca, tek tek kişilerin kendilerine yönelttiği (ibadetler dâhil) her türlü fıkhi soruya cevap mahiyetinde fetvalar verirlerdi. Saygın müftüler aynı zamanda medreselerde hukuk dersi veren âlimlerdi. Vakıflar tarafından desteklenen medreseler bilginde ve ilimde arzu edilen muhtariyete imkân veren kurumsal bir temel oluşturmaktaydı. Müftülerin fikirleri hukuki açıdan bağlayıcı değildi ama manevi ağırlığa sahipti. Kadılar karmaşık meselelerde saygın müftülere danışma ve davacı ile davalıların getirdikleri fetvalara kulak verme ihtiyacını hissedebilirlerdi. Aynı şekilde, işlerini hakkıyla yapmak isteyen veya salt meşruluk imajlarını koruma kaygısında olan yöneticiler de müftülere danışırlardı.⁹

Bütün olumlu gelişmelere rağmen, XIV. yüzyılda görünen manzara, kurumsal çerçevenin siyasi yararlarla hukuk ilkelerini uzlaştırmada veya dengelemede yetersiz kaldığı yönündeydi. Yöneticiler, ayrıcalıklarını kazaî ve icraî yetkiler arasındaki işlevsel ayrılığı bulanıklaştıracak ve belirsizleştirecek şekilde kullanabiliyorlardı. Valilerin ve diğer yöneticilerin zulmünü frenlemek esas amacıyla ve bazı ceza davalarını görmek üzere bir tür üst mahkeme gibi kurulan mezalim mahkemeleri sert kararlar verebiliyordu. İdarecilerin marifetiyle kurulan bu mahkemeler, normal mahkemelerde geliştirilmiş mahkeme usullerini ve kanıtlarla ilgili ölçüleri, suçluların cezalandırılmasını

8 Baber Johansen, "Secular and Religious Elements in Hanafite Law," *Contingency in a Sacred Law*, 189-218.

9 İslam hukuk tarihinin kısa bir tarihi için M. Khalid Masud, Rudolph Peters ve David S. Powers'ın yayına hazırladıkları şu kitabın önsözüne bkz. *Dispensing Justice in Islam: Qadis and their Judgments* (Leiden ve Boston, 2006), 1-32. Müftüler için şu derlemede editörlerin kaleme aldığı giriş kısmına bkz. ed. M. Khalid Masud, Brinkley Messick ve David S. Powers, *Islamic Legal Interpretation: Muftis and their fatwas* (Cambridge, Mass., 1996). Her iki derlemedeki diğer makaleler de faydalı.

aksatıyor diye hafife alıyorlardı. XIV. yüzyılın önde gelen bazı hukukçuları, normal şeriat mahkemelerinde uygulanan usullerle mezalim mahkemelerinde uygulananlar arasında açılan mesafeyi kapatmak için uzlaşma noktaları bulmaya çalıştılar.¹⁰ Osmanlılar bu gayretlerden yararlanarak daha tutarlı bir mahkeme ve yargılama düzeni ve hukuk anlayışı geliştirebildiler.

2. OSMANLI HUKUK DÜZENİ

Osmanlılar en baştan beri İslam hukukunu benimsemeye yöneldiler. Bunu meşruiyet kazanmak için gerekli gördüler.¹¹ İslam dünyasının bir ucunda kendini ispata çalışan bir beylik için iyi yetişmiş, yetkin hukukçular bulmak kolay değildi. Osmanlılar, ilkin 1331’de İznik’te, sonra da fethettikleri hemen her şehirde birer medrese kurarak bu soruna çare aradılar.¹² Erken dönem Osmanlı medreseleri, birkaç hoca tarafından yürütülen mütevazı girişimlerdi. Bu hocalar, yetenekli öğrencilerini Kahire’deki, başka Arap şehirlerindeki, İran’daki ve Horasan’daki önemli ilim merkezlerine giderek daha ileri düzeyde eğitim almaya teşvik ettiler. Erken dönem Osmanlı tarihinin en bilinen âlimlerinden ve kadılarından bazıları bu öğrencilerin arasından yetişti. İtibarı ve imkânları arttıkça Osmanlı devletinin kendisi, İslam âleminin çeşitli yerlerinden âlim ve hukukçu çekmeye başladı. Osmanlı devletinin hizmetinde kadı, müderris ve memur (kalem ehli) olarak çalışan fıkıh erbabının¹³ böyle farklı arka planlarının olması, Osmanlıların geniş bir coğrafyada kazanılan fikir çeşitliliğinden ve yasal deneyimlerden istifade etmesini mümkün kıldı. Bu çeşitlilik, kuruluş ve gelişme aşamasında devlete yardımcı oldu; devletin farklı koşullara uyum sağlamasını kolaylaştırdı. Giderek, İsla-

10 Tüm bu gelişmelerin bir özeti için bkz. Frank E. Vogel, *Islamic Law and Legal System* (Leiden ve Boston, 2000), 178-205, 313-318 ve Nimrod Hurvitz, “The Contribution of Early Islamic Rulers to Adjudication and Legislation: The Case of the Mazalim Tribunals,” *Law and Empire: Ideas, Practices, Actors*, ed. J. Duindam vd., 133-156. Ayrıca, bkz. Wael B. Hallaq, *Radical Separation of Powers: A History of Islamic Constitutionalism* (London: Oneworld, 2026), 273-366.

11 Devlete adını veren Osman’ın ilk işlerinden biri bir kadı atamak oldu. Osmanlı devletinin kuruluş yıllarının tarihi için bkz. Cemal Kafadar, *Between two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, 1995).

12 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: TTK, 1965), 19-31; Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş* (İstanbul: Ulusal, 1997), 247-69; Cahid Baltacı, *15. ve 16. Asırlar Osmanlı Medreseleri: Teşkilat ve Tarih* (İstanbul: İrfan, 1976), 7-14 ve Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İÜEF, 1984). Medreselerin zaman içinde gelişmesi, devletin zamanla başka ülkelerden âlim çekmeye başlaması ve genelde medreselerin önemi hakkında ayrıca bkz. Atıl, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge University Press, 2017), 28-45, 68-69, 145-161 vd.

13 Sultanların da yönetime ve askeri seferlere doğrudan katıldığı kuruluş döneminde vezirlerin çoğu, hukuk eğitimi almış insanlardı ve şekillenmekte olan idari yapının da başlıca sorumlularıydılar. Bu vezirlerin kısa biyografileri için bkz. İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Devleti Erkanı* (İstanbul, 1971), 7-12.

mi olduğundan şüphe edilmeyecek ama kendine özgü özellikleri de olan bir hukuk düzeni ve kültürü ortaya çıktı.

Kendi döneminin diğer İslami devletleriyle karşılaştırıldığında, Osmanlı hukuk düzeninin en belirgin özelliklerinden biri zamanla nispeten daha bürokratik bir yapı edinmesidir. Bir diğer özellik, bürokratikleşmeye bağlı olarak, hukukçu yetiştirme usullerinde standartlaşma oluşmasıdır. Üçüncü bir özellik, bir hak kaynağı (delil) olarak örfe itibar edilmesidir. Kanun ve benzer mahiyette düzenleyici fermanlar çıkarmak da niceliği ve niteliği itibarıyla ayırıcı bir özellik sayılabilir. Osmanlılar, bu uygulamaları İslam hukuk geleneğinde hükümdarlara tanınan düzenlemeler yapma imtiyazından yararlanarak yürüttüler, ama bir kurumsal çerçeve içinde ve belirli süreçlere uyarak. Esas konumuzun Osmanlı padişahlarının hukukla ilişkisi olduğunu unutmadan, bu dört özelliğe daha yakından bakalım.

2.1. Bürokratikleşme

Şer'î mahkemeler, diğer yeni çağ İslam devletlerinde olduğu gibi, Osmanlılar için de hukuk sisteminin belkemiğini teşkil ediyordu. Ancak Osmanlı mahkemeleri görece daha hiyerarşik bir şekilde organize edildi ve daha yakından denetime tâbi tutuldu. Osmanlı devleti (şehir merkezli) kadılıklara, yani kazalara bölünmüştü. Her kazada kadı riyasetinde çalışan bir mahkeme bulunuyordu. Kadılar kazalara verilen öneme göre devlet tarafından belirlenen bir gelir baremine tâbiydiler. Naipler kadılara yardım ediyorlardı ya da daha küçük kazalarda veya varsa kazaların alt bölümlerinde görev yapıyorlardı. Kadıları, merkezi hükümet, genelde İstanbul medreselerinde eğitim görmüş veya yolları oradan da geçmiş fıkıh erbabı (hukukçular) arasından tayin ediyordu. Kadılar görev aldıkları mevkilerde uzun süre çalışmıyor, merkeze dönüyor, sonra da başka yerlere gönderiliyorlardı. Öte yandan, naipler ve şeriat mahkemelerinin diğer görevlileri mahkemenin bulunduğu yörenin nitelikli sakinleri arasından tayin ediliyordu.¹⁴ Bu uygulama, mahkemelerin merkezi denetime tâbi olmalarını kolaylaştırırken, yerel koşullarla irtibatın sürdürülmesine de imkân sağlıyordu.

Osmanlı mahkeme düzeni içinde en yüksek mertebeye sahip kadılar, sırasıyla, Rumeli ve Anadolu kazaskerleriydi.¹⁵ “Kadılar kadısı” (*kādî'l-kudât*)

14 Osmanlı devletinde kadılar ve mahkemeler için bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 83-143; Ronald C. Jennings, *Studies in Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* içindeki makaleler (İstanbul, 1999); M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 3. bs. (İstanbul, 1999), 78-86; Halil İnalcık, “Mahkama,” *The Encyclopaedia of Islam*, 2. bs. (1991); Haim Gerber, *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective* (Albany, NY, 1994); Mehmet İpşirli, “The Ottoman State Organization,” *History of the Ottoman State Society and Civilization*, yay. haz. E. İhsanoğlu, 2 cilt (İstanbul, 2001), 1: 135-285, özellikle s. 251-285. Krş. James E. Baldwin, *Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017).

15 Kazaskerlerin, diğer kadıların ve şeyhülislamın yanında, görevlerini yerine getirmede onlara yardım eden kâtipler ve başka görevliler çalışırdı.

durumundaki kazaskerler, kendi bölgelerindeki kadıların amiriydiler ve tayinlerinde söz sahibiydiler. Ayrıca Divan-ı Hümayun üyesiydiler. Devletin en yüksek karar alma organı olan Divan-ı Hümayun, aynı zamanda bir üst mahkeme gibi çalışıyordu. Kazaskerler, hukuki konularda Divan'a yardımcı oluyordu. Ayrıca, Rumeli kazaskeri Divan'a intikal eden davaları dinliyor, icrası için sadrazamın ve padişahın onayına sunulacak önerileri hazırlıyordu. Davalar yoğunlaştığında Anadolu kazaskeri de devreye giriyordu. Uzmanlık gerektiren hallerde (mesela vakıflarla ilgili bazı davalarda) iş o konuları bilen kadılara havale edilebiliyordu. Divan'ın üst mahkeme olarak da iş görmesi, arka planında mezalim mahkemeleri örneği bulunduğuna işaret ediyor. Ancak, Divan'da görülen davalarda da normal şer'i mahkemelerde uygulanan usuller geçerliydi. Gerçi o usuller de geliştirilmiş, (özellikle Memlûklerin tecrübelerinden esinlenerek) bir bakıma daha etkin bir hale getirilmişti. Netice de yargılama usullerinde belirli bir standart oluşturulmuştu.

Divan'a getirilen davalar, kadıların ve yürütme yetkisine sahip görevlilerin icraatlarına ve Divan kararlarına yönelik itirazları kapsıyordu. Ayrıca, temel amme menfaatlerine ilişkin yorum gerektiren durumlar da Divan'a geliyordu. İctimai dengeleri aksatan meseleler, iki tarafın da temel ama birbirine ters düşebilen bazı hakları savunduğu durumlarda çıkan anlaşmazlıklar amme menfaatinin yorumlamayı gerektiren meselelerdendi.¹⁶ Divan'ın hukuki mahiyetteki kararları sultana tavsiye niteliğindeydi ve Divan'a başkanlık eden sadrazam aracılığıyla hükümdarın onayına sunulurdu. Kararların uygulanması hükümdarın onayına tâbiydi, zira Divan, amme menfaatinin ve düzeninin görüşüldüğü yerdi ve bu meselelerde son yetkinin hükümdarda olduğu kabul edilirdi. Divanda oluşan hukuki görüşler, padişahın onayıyla emir, hatt-ı hümayun, nizam ve benzeri şekillerde yürürlüğe konur ve mahkemeleri bağlayan hükümlere dönüşürdü. Kazaskerler ve sadrazam, hükümdarın kendilerine verdiği yetkiyi kullanırlardı, ancak kararların oluşmasında izlenen süreç ve kazaskerler gibi kıdemli hukukçuların (fakihlerin) bilgi ve tecrübelerinin o süreçte oynadığı rol önemliydi.¹⁷ Sultanların re'sen çıkardıkları hatt-ı hümayunlar da vardı. "Beyaz üstüne ferman" denen ve istisnai sayılabilecek bu emirlerde de sultan uzmanlara danışırdı.¹⁸

16 Bkz. E. D. Akarlı, "Maslaha from 'Common Good' to 'Raison d'état' in the Experience of İstanbul Artisans, 1730-1840," *Hoca, 'Allame, Puits de Science: Essays in Honor of Kemal H. Karpat*, yay. haz. K. Durukan vd. (İstanbul: ISIS, 2010), 63-80.

17 Divan ve divanın yargısal fonksiyonları için bkz. Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 2. bs. (Ankara, 1986); M. Akif Aydın, "The Ottoman Legal System," *History of the Ottoman State, Society and Civilization*, 2 cilt, ed. E. İhsanoğlu (İstanbul, 2001), 1: 456-458; Akarlı, "Law in the Marketplace: İstanbul, 1730-1840," *Dispensing Justice in Islam*, ed. Masud, Peters ve Powers (Leiden, 2006), 245-270. Kazaskerler hakkında ayrıca bkz. Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik* (İstanbul: Klasik, 2005); Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik," *Belleten* 61 (1997): 597-699; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 151-160.

18 Bu konu yeterince çalışılmadı, sanırım farklı yaklaşımları da olsa pek çok tarihçinin otoriter padişahları normal standart kabul etme alışkanlığından ötürü. En otoriter padişahlardan biri sayı-

Kadıların atanması, terfii ve azli de esasen hükümdarın işlerindendi. Hükümdar bu imtiyazı kazaskerlerin tavsiyesini ve sadrazamın görüşünü dinleyerek kullanırdı. 1560'lı yıllardan sonra ise şeyhülislam (baş müftü), kazaskerler dâhil olmak üzere önemli bütün kadıların değerlendirilmesinde, terfiinde ve atamalarında en yetkin söz sahibi kişi haline geldi.¹⁹ Başka İslami hukuk düzenlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da kadı (hâkim) ile müftünün (fetva ehlinin) adli yetkileri arasında işlevsel bir fark gözetilirdi. Osmanlıların farkı, devlete bağlı, adeta memur statüsünde bir müftü sınıfının oluşmasıydı. Şehir şehir belirlenen müftülüklere, belli bir gelir cetveline göre münasip fakihler tayin edilirdi. Osmanlıların devraldığı köklü hukuk geleneğinde hükümdarların seçkin âlimlere danışmaları bir teamüldü. Bu ilişki, zaman zaman rutin ve resmî bir ilişkiye de dönüşebilirdi. Ama müftülük yapabilecek yetkinlikte olan hukuk âlimleri, bir kadılık görevine veya hükümet hizmetinde başka uygun bir işe tayin edilmezlerse normal olarak devletten gelir beklemezlerdi. Hatta böyle bir ödemenin müftülük işi ve haysiyetiyle bağdaşmayacağı düşünülürdü. Daha önce de belirtildiği gibi, müftüler İslam hukuk sisteminin herhangi bir saltanatın geçici ve mekânsal sınırlarının ötesinde evrensel/ilahi geçerliliği olduğu fikrine bağlı olarak fıkıhın da özerkliğini temsil ediyorlardı.

Erken dönem Osmanlı beyleri ve sultanlarının, Osman Bey'den beri, müftü niteliğine sahip âlimlerle istişare ettikleri, onların görüşlerinden (fetvalarından) yararlandıkları anlaşılıyor. 1425'te bir müftü tayini bu ilişkiyi resmîleştirdi. Belli başlı şehirlere resmen birer müftü atanması XVI. yüzyılda rutine dönüştü. Kadılıklara paralel, ancak daha az sayıda pozisyon içeren hiyerarşik ve bürokratik bir yapı oluştu. Şeyhülislam da denen İstanbul müftüsü müftülerin başıydı. Şeyhülislamın yetkileri ve sorumlulukları sürekli arttı. 1560'lı yıllara gelindiğinde şeyhülislamlık (kadı, müderris veya müfti olarak) bir şekilde devlete hizmet eden yetkin bir hukukçunun (fakihin) arzulanabileceği en âlâ makam olmuştu.

Resmî müftülerin işi, kadılar, yöneticiler, başka görevliler veya bireyler tarafından yasal ve şer'î konularda kendilerine yöneltilen sorulara cevap

lan Fatih Sultan Mehmed'in çıkardığı kanunların ölçsüz sayılan yönlerine gösterilen tepkiye ve bu kanunların tashihine ancak son zamanlarda gereken önem verilmeye başlandı. Bkz. Ali Daniş Neyzi, "Putting Taxes to Good Use: The Emergence of Ottoman Imperial Vakfs (1300-1500)" (Doktora Tezi, University of California, 2026), 3. kısım. Yavuz Sultan Selim'in sert emirlerine gösterilen tepkilerle ilgili kıssalar da fermanların sınırını kavramak açısından değerlendirilebilir. III. Selim'in çıkardığı beyaz üstüne fermanlar yeterince ciddiye alınmıyor diye gösterdiği tepki ve II. Mahmud döneminin tepeden inme fermanlarına gösterilen tepkiler de fermanların sınırı ve padişahlara atfedilen güç hakkında daha dikkatli düşünmemizin yerinde olacağını göstermektedir. Baki Tezcan, yapısal gelişmelere koşut olarak, ikinci Osmanlı İmparatorluğu dönemi dediği 1580-1826 yıllarında sultanın iktidarının içiçe sınırlandığını söylüyor. Tezcan'ın ciddiye alınması gereken tezi için bkz. *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge University Press, 2020).

19 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 87-90. Tayin işinde zamanla beliren farklılaşma için bkz. Atçıl, *Schools and Sultans*, 136-137.

vermekti. Bu bakımdan, resmî görevi olmayan meslektaşlarından farkları yoktu. Onların da cevabı tavsiye mahiyetindeydi; bağlayıcı değildi, ama aynı şekilde, manevi bir ağırlık taşıyordu. Şeyhülislam fetvalarının ayrı bir ağırlığı vardı. Resmî müftüler, çoğu kez, bütün müftüler gibi, kendi ilmî ehliyet ve itibarlarına uygun seviyede ve konularda hukuk dersleri de okuturlardı. Şeyhülislam, baş müftü olarak, fetva verme, diğer müftüleri denetleme, önemli kadılıklara aday olanları değerlendirme gibi işlerinin yanı sıra, sultanlarca ihdas edilen vakıflara bağlı önemli medreselerin de bir tür rektörü gibi çalışırdı. Baş müftülerin kadıları değerlendirmesi normaldi, zira kendileri de bulundukları mevkiye kıdemli kadılıklardan geçerek gelirlerdi. Belli bir kide-min üstündeki resmî müftülerin hemen hemen tamamı meslekleri sırasında önemli kadılıklarda bulunmuş kimselerdi. Yani, kadılar ve (resmî) müftüler aynı bürokratik sınıfın iki alt kategorisiydi ve bu iki kategori arasında geçiş sık görülen ve üst kademelere ulaşabilmek için gerekli sayılan bir durumdu.²⁰ Böyle olunca, kurulan düzenin görünen mantığı, kıdemli müftülerin birinci elden mahkeme deneyimine sahip olmalarının, kadıların da hukuk bilgilerini nispeten kapsayıcı bir çerçevede geliştirme fırsatı bulmalarının beklendiğine işaret ediyor.

Vurgulamak gerekir, Osmanlı topraklarında resmî müftüler dışında müftülük sıfatına ve fetva verme ehliyetine sahip daha pek çok kimse vardı. Başka bir deyişle, Osmanlılar hukukun yorumlanmasında resmî bir tekel oluşturmayı denemediler ve deneyemediler. Dahası, şeyhülislamı dâhil resmî müftüler Divan-ı Hümayun'da, vilayet yöneticilerinin topladığı meclislerde ya da herhangi bir yürütme organında yer almadılar. Uygulamada onların görevi, kendilerine yöneltilen şer'î ve hususen fıkhi sorulara bağımsız olarak yanıt vermekti. Bu açıdan, müftülerin hükümet teşkilatında yer almasının, hukuk geleneğinin özerkliği fikrini gölgelediği veya zayıflatığı ileri sürülebilir. Öte yandan bu durum ve ayrıca müftülerden kadılık yapmalarının beklenmesi, müftülerin sabit bir yörede kendilerine yöneltilen soruların ötesinde, daha geniş bir çerçevede karşılaşılan sorunların farkında olarak mesleklerinde ilerlemelerine imkân vermiştir. Benzer şartlarda yetişen ve terfi eden hukukçular, hukuk düzeninin şekillenmesine, yargı süreçlerinin rutinleşmesine ve hukuk eğitiminin görece standartlaşmasına katkıda bulunabiliyorlardı.

20 Richard C. Repp, *The Müftü of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy* (London, 1986); Colin Imber, *Ebu's Su'ud: The Islamic Legal Tradition* (Stanford, 1997) ve Haim Gerber, *Islamic Law and Culture, 1600–1840* (Leiden, 1999). Imber ve Gerber'in kitap ve görüşlerinin değerlendirilmesi için bkz. Akarlı, *Islamic Law and Society* 6/2 (Haziran 1999): 284-287 ve 7/3 (Ekim 2000): 403-407. Baş müftülerin kısa özgeçmişleri için bkz. *İlmîyye Salnamesi* (orijinal 1916 edisyonunun modern Türkçe transkripsiyonu) (İstanbul, 1998), 281-532.

2.2. Standartlar

Osmanlılar başından beri mevcut fıkıh ekolleri arasında Hanefi mezhebini tercih etti. Bu tercihte muhtemelen Selçukluların tecrübesi ve uygulamalarının etkisi vardı. Hanefi mezhebinin diğerlerine nazaran daha esnek, yorum daha açık olmasını ve hukuk yapım süreçlerinde hükümdara daha geniş yetki tanınmasını önemsedikleri anlaşılıyor. XVI. yüzyılın başlarında, yasal kaideleri ve yargı süreçlerini daha düzenli ve önceden kestirilebilir hale getirme çabalarının bir parçası olarak, Osmanlılar mezhep tercihlerini de resmîleştirdiler. Hanefi öğretisine göre hüküm ve fetva vermeleri, kadıların ve müftülerin atanma beratlarında artık düzenli olarak belirtilen bir talimat haline geldi. Arap şehirleri gibi nüfusun çoğunluğunun başka mezheplere bağlı olduğu yerlerde merkezden atanan Hanefi mezhebine bağlı kadı, o yörede önde gelen mezheplerden atanan meslektaşlarıyla birlikte çalışmak durumundaydı. Fakat yargılama süreçleri Hanefi esaslarına göre belirleniyordu. Böylece Osmanlılar, belli bir yörede yerleşmiş olan mezhepleri tanıyor ve onurlandırıyor, ama bir taraftan da resmî mezhep olarak Hanefiliğin hâkimiyetini kabul ettirebiliyordu.²¹

Hanefi fıkının kendi içinde de büyük ve küçük ölçekli ihtilaflı konular vardı. Bu yorum farklılıkları göz önünde bulundurulduğunda, Hanefi fıkının mahkemelerde görece tutarlı bir şekilde uygulanması için, kadıların sahip olduğu seçeneklerin daraltılması gerekiyordu. Bu iş hukuk bürokrasisinin kıdemli mensuplarından bekleniyordu. Onların normal tepkisi, geçmişte mezhep içinde büyük müctehid âlimler arasında tartışılarak çoğunluğun mutabakatıyla (icmasıyla) çözüme kavuşturulmuş meselelerde, çoğunluk görüşünü benimseme istikametindeydi. Ancak, uzun yıllar tercih edildikten sonra zamanın ve mekânın değişen şartlarına artık uymadığı düşünülen eski hâkim görüşler yerine bir zamanlar azınlık görüşü sayıldığı halde yeni şartlara daha uygun gözükten görüşlerin tercih edildiği de oluyordu.²²

Buradaki incelik, alternatif görüşlerin de yetkin âlimler tarafından fıkıh usullerine uygun şekilde geliştirilmiş ve yorumlanmış olmasıydı. Bir konu tartışmaya açılırsa, şeyhülislam (baş müftü olarak) o tartışmada önemli bir rol oynuyor, başka âlimleri de etkileyebiliyordu. Sonunda, karşılıklı önerilen görüşleri özetleyerek birini seçmesi için padişaha da o sunuyordu. Padişahın tercihi, bir ferman şeklinde kadılara ve resmî müftülere bildiriliyor; onların

21 Rudolph Peters, "What does it mean to be an official *madhhab*: Hanafism and the Ottoman Empire," *The Islamic School of Law: Evolution, Devolution and Progress*, ed. P. Bearman, R. Peters, F. Vogel (Cambridge, Mass., 2005), 147-158; Hayrettin Karaman, "The Sectarian Preference in Ottoman Jurisprudence," *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*, c. 3: 666-75; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 89-94.

22 Bu konuda bir çalışma için bkz. Abdurrahman Atçıl, "Political Power and Lawmaking in the Ottoman Empire: 'Ulamâ' and Sultans vis-à-vis Sharia," *Histories of Political Thought in the Ottoman World*, ed. Nedim Nomer ve Kaya Şahin (Oxford University Press, 2024), 111-40.

da buna göre hareket etmeleri bekleniyordu. Fıkıhla ilgili konularda yeterince yetkin olmadığı için hükümdar bu konularda kendi başına karar veremezdi. Öte yandan şeyhülislam, hassas bir konuda, kendi fikrini padişaha empoze etmekten kaçınırdı. Konunun meslektaşları ve diğer hükümet erkânı arasında tartışılıp az çok bir olgunluğa kavuşmasını beklerdi, zira farklı görüş sahibi ulema da hükümdara başvurabilirdi.

Tartışmaya açılan konularda belli bir uzlaşmaya varmak bazen zordu. Vakıflara gelir kaynağı olarak nakit para bağışlanıp bağışlanamayacağına dair çıkan ihtilaf bu konuda en bilinen örneklerdendir. Bir grup âlim, Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde yaygın olan bu uygulamaya, vakıfla alakalı temel hukuk normlarını ihlal ettiği gerekçesiyle karşı çıkıyordu. Başka bir grup ise Hanefi fikhî usullerince geliştirilmiş ama eskiden azınlıkta kalmış bazı yorumların, halen karşılaşılan fiili şartlara ve teamüllere daha uygun olduğunu savunuyordu. Ayrıca, Anadolu ve Rumeli’de yayılmış olan bu uygulama hem halkın hem de vakıfların yararına olduğu için maslahata uygun düşüyordu. Önce ilk grup padişahıtan kendi görüşüne cevaz veren bir irade aldıysa da sonunda ikinci grup ağır bastı ve yeni bir iradeyle para vakıflarının meşruluğu teyit edildi.²³

Önde gelen fakihlerin benzer bir eğitim sürecinden geçmesinin ve devlet hizmetinde çalışmasının, aralarında çıkan ihtilafların bir uzlaşmaya kavuşturularak hallinde nispeten kolaylık sağladığını düşünebiliriz. Nitekim üst düzey kadınlara ve müftülüklere ulaşan âlimlerin hemen hemen tamamı İstanbul’un zengin medreselerinden mezundu veya oralarda eğitim görmüştü. Sultan Süleyman (ö. 1566) tarafından yaptırılan Süleymaniye Medresesi, bu medreselerin en saygını haline gelmişti. Görece standart bir hukuk müfredatı sunuyordu. Talebeler eğitimlerinin farklı aşamalarında Hanefi fikhınca tercih edilen belirli klasikleri okuyorlardı. İleri seviyedeki talebeler de belli konularda isim yapmış müderrislerle başka Hanefi kaynaklarını ve İslam hukuku klasiklerini tedris ediyorlardı. Fıkıh okuyanların formasyonlarını belirleyen başka araçlar da vardı. Kadılık yapmaya hazırlananlar için hazırlanmış, tipik mahkeme kararları ile hukuki anlaşma örneklerini içeren standart el kitapları bunlardandı. Şeyhülislamın ve diğer seçkin muasır müftülerin fetvalarını derleyen mecmualar da öyle. Bir bakıma Osmanlı hukuk deneyiminin ortak aklını temsil eden ve hukuk risalelerinin standart formatına göre düzenlenmiş bulunan bu mecmualar, güvenilir başvuru metinleri olarak hizmet ediyordu.²⁴

23 Para vakıfları üzerine bir tartışma için bkz. Murat Çizakça, *A History of Philanthropic Foundations* (İstanbul, 2000), 27-65; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Misesesi* (Ankara: TTK, 1998), 151-167; Richard Repp, “Qanun and Shari’a in the Ottoman Context,” *Islamic Law: Social and Historical Contexts*, ed. Aziz Al-Azmeh (London ve New York, 1988), 124-145 ve Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği* (Ankara: TTK, 2003).

24 Hukuk eğitimi ve uygulamalarında faydalanılan temel hukuk metinleri için bkz. Aydın, *Türk Hu-*

Aralarındaki fikrî farklılıklara, rekabete ve kıskançlıklara rağmen, yönetimin seçkin ve müstakil bir dalına mensup olmaları âlimlerin birlik duygusunu pekiştiriyordu. Diğer devlet görevlileriyle kıyaslandığında hukukçular (kadılar, müftüler ve müderrisler), mesleklerine gösterilen itibardan ve imtiyazlardan yararlanıyordu. Fakat Osmanlı devlet teşkilatı içindeki konumları ve mesleklerinde yükselmek için izledikleri yol, onları, devlet hizmetinde çalışan bürokratlar haline getiriyordu.²⁵

Seçkin kadroların temel bir unsuru olan âlimler, Osmanlı kültür hayatını etkiliyorlardı ve ondan etkileniyorlardı. Bu etkileşimde, ilmiye sınıfı seçkinleri ile kalemiye sınıfı seçkinleri arasındaki yakınlık önemliydi. Kalemiye sınıfını oluşturan kâtipler ve hesap uzmanlarının çoğu aynı medreselerde okumuştur. Aralarında ileri düzeyde hukuk eğitimi almış olanlar da vardı. Ayrıca ilim erbabının da katıldığı tasavvuf çevrelerinin ve edebiyat mahfililerinin müdavimleriydiler. En seçkin Osmanlı düşünürlerinin, şairlerinin, tarihçilerinin ve siyasetname yazarlarının kalemiye sınıfından çıktığını söylemek abartı olmayacaktır.²⁶ Kanunları, emr-i hümayunları ve yasal içerikli benzer metinleri kaleme alanlar da yetkin bürokratlardı, ama bu işi kadınların ve müftülerin de katkılarıyla yapıyorlardı.

2.3. Kanunlar

Kanunname, hatt-ı hümayun, emr-i âlî gibi farklı adlarla anılan (ve farklı hacimde olan) fermanlar, esasen belli işlerin nasıl düzenleneceğine ve yürütüleceğine dair padişahın kararını duyuran belgelerdi. Mahkeme kararlarına belli bir tutarlılık kazandırmak da amaçlar arasındaydı. Bu mevzuat, sultan-

kuk Tarihi, 96-101 ve Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, 373-407. Daha detaylı bilgi için bkz. Recep Cici, “Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları”; Şükrü Özen, “Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü” ve Süleyman Kaya, “Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları,” *Türk Hukuk Tarihi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005): 215-416. Ayrıca bkz. Atçıl, *Scholars and Sultans*, 68-69, 145-161.

25 Devlet teşkilatına mensup oldukları için maiyetlerini ve başka menfaatler kazanan ulemanın devlete bağlılık ve sadakat gösterdikleri genel bir izlenimdir, düzenli bir ölçüm neticesi varılmış bir sonuç değildir. Bu arada, ulema içinden “mevali” diyebileceğimiz seçkin bir zümrenin sıvırdığına, en önemli kadılık, müftülük ve müderrisliklere onların geldiğine de işaret etmek gerekiyor. Daha sıradan pozisyonlarda çalışan ilmiye (ilim) erbabının da kendilerine göre ayrıcalıkları vardı ama mevalinin itibar, imtiyaz ve gelirlerine nazaran mahduttu. Mevali hakkında bkz. Atçıl, *Scholars and Sultans*, çeşitli yerler.

26 Bu grubun kültürel dünyası ve kariyerleri için bkz. Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541–1600)* (Princeton, 1986) ve Kaya Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman* (Cambridge University Press, 2013). Sonraki kuşaklardan bazı ünlü sesler için bkz. Kâtib Çelebi (1609-1657), *Mizânü'l-hakk fî ihtiyârî'l-ahakk: En Doğruyu Sevmek İçin Hak Terazisi*, haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Milli Eğitim, 1972) ve Hazerfan Hüseyin Efendi (1600-1689), *Telhis ül-Beyân Fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, ed. Sevim İlğürel (Ankara: TTK, 1998). Yaşar Yücel tarafından yayıma hazırlanan *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar* (Ankara: TTK, 1988) içindeki metinler de yararlı. Nişancı Abdurrahmân Avnî Paşa Kanunnâmesi, haz. H. A. Arslantürk (İstanbul: Okur Kitablığı, 2012)'ye de bakılabilir.

ların mutlak bir otoriteyle diledikleri gibi hazırladıkları düzenlemeler değildi; belirli süreçler, istişareler ve muhtelif etkiler sonucunda ortaya çıkıyordu.

2.3.1. Teşrifat ve teşkilat kanunnameleri

Kanunnameler, görece karmaşık (çok boyutlu) konuları kapsayan ve daha ayrıntılı bir hazırlık gerektiren düzenlemelerdi. XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlıların çıkardıkları kanunların önemli bir kısmı teşkilat ve teşrifat meseleleriyle ilgiliydi. Bu konularda fıkıh zaten sessizdi ve düzenleme yetkisi idarecilerdeydi. Onlar da kurulan devletin dayandığı törelere, esinlendiği örneklerle, nihayet somut ihtiyaçlara göre karar veriyorlardı. Sultan veya padişah iradesi olarak ilan edilse de bu kanunlar çok yönlü etkenlere ve hazırlığa dayanıyordu. Âlimiyle, kâtibiyile, asker yöneticileriyle, Osmanlı'nın hâkim sınıfını özellikle ilgilendiren teşkilat ve teşrifat kanunları gelişmeye devam etti. Birkaç bürokrat, bu gelişmeleri kaydetti veya yazdıkları eserlere ekledi. Bu yazarların ve benzerlerinin, İslami-İrani ve Aristotelesçi siyasi ahlak edebiyatından, İbn Halduncu bir tarih anlayışından ve Osmanlı tecrübesinden de esinlenen eserleri Osmanlı elit kimliğinin şekillenmesine ve gelişmesine katkıda bulundu.²⁷

2.3.2. Ceza kanunları

Kanunnameler arasında ceza kanunlarının da önemli bir yeri vardı. İslam hukuk geleneği cezai adaletin genel çerçevesini çizen belirli kaideler geliştirmişti. Ancak, cezai işlemlerde yöneticilere ticari işlemlere oranla daha geniş bir düzenleme alanı tanıyordu. 1480'lerden (muhtemelen daha da önceden) 1700'lü yıllara değin, Osmanlılar, Hanefi ceza hukukunda kapsanmamış veya yeterince ayrıntılı olarak değinilmemiş bazı hususları da içeren kanunnameler çıkarttı. Cezai yaptırımlara dair her yeni derleme, bir öncekini biraz daha geliştirdi. İlk versiyonlarda görünen, İslam hukuk geleneğiyle bağdaştırılamayacak veya bağdaştırılması zor maddeler törpülendi. Sonunda hem Osmanlı hem de Hanefi geleneğine uygun bir ceza hukuku kılavuzu oluştu ve bu kılavuz mahkemelerdeki uygulamayı belirledi.²⁸

2.3.3. Örf

2.3.3.1. Belde örfünden genel örf (‘örf-i ‘âmm): Sancak ve toprak kanunları

Sancaklar ve belli eyaletler itibarıyla hazırlanan ve topraktan istifade haklarını ve zirai vergileri düzenleyen kanunnameler, fıkhi gelenek ile Osmanlı tecrübesinin özgün bir karışımıydı. Bir belde resmen Osmanlı topraklarına

²⁷ Bir önceki dipnottaki kaynaklara bakınız.

²⁸ Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V. L. Ménage (Oxford, 1973); Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması* (İstanbul, 2004); Rudolph Peters, *Crime and Punishment in Islamic Law: Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-first Century* (Cambridge ve New York, 2005), 69-102; Muharrem Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayırımı* (İstanbul: Klasik, 2018).

dâhil edildiğinde, bir kadı riyasetinde oraya gönderilen tahrir heyeti, belde-
nin gelir kaynaklarını, tarım alanlarının alışıl原因mış kullanım şekillerini,
vergileri ve benzer bilgileri kaydediyordu. Tahrir sonuçları İstanbul'da göz-
den geçirilip belli bazı kaide ve esaslara uygunluğu sağlandıktan sonra onay
için padişaha sunuluyordu. Padişahın onayıyla ilan edilen kanun mahkemeleri
bağlıyordu. Şartlar değişirse kanun da yeniden gözden geçirilebiliyordu.²⁹

Bu şekilde hazırlanan sancak kanunlarının hemen hemen tamamının³⁰
ortak bir paydası, tarım arazilerinin rakabesinin, yani çıplak (ayni) mülki-
yetinin ümmete ait olduğu ve ümmet adına, bir tür vakıf gibi, beytülmalin
sorumluluğu altında yönetileceği fikriydi. Amme hazinesi demek olan bey-
tülmal tabirinin yerine Osmanlı'da zamanla Hazine-i Amire, yani merkezî
devlet hazinesi kavramı geçti. Zamanımızın alışıl原因mış kalıpları içinde dü-
şünen pek çok modern tarihçi de miri araziye sultanın ya da devletin arazi-
si olarak tanıyıp tanıttı. Bu yaklaşım, Osmanlı'nın devraldığı İslami hukuk
geleneginin izlerini ve genel olarak hukuka verdiği önemi görmemize engel
olduğu için yanıltıcıdır. Osmanlı'nın yaklaşımında, rakabesi ümmet adına
beytülmalin ve dolayısıyla sultanın sorumluluğunda olan tarım arazilerinin
tasarruf yani kullanma, işleme hakkı üreticinindi. Üründen rakabe karşılı-
ğında kira mahiyetinde bir ödeme ve sair vergiler alınırdı. Bunları toplama
hakkı kime verilmişse, onun da üründen o ölçüde alacağı olurdu. Bu esasla-
rın kanunnamelerdeki ifadesi, Osmanlı hukukçularının Hanefi hukuk gele-
neğinde kabul edilmiş usullere uygun olarak ince ayarlı gerekçeler geliştirme
becerisine işaret ediyor.³¹ O geleneğe uyma gayreti ise Osmanlıların hukuk
konularında gösterdikleri hassasiyete ışık tutuyor. Evrensel olduğuna inanılan
bir hukuk geleneğine bağlanarak istikrar (ve meşruiyet) korunurken, bir
yandan da devletin ihtiyaçlarına ve içinde bulunduğu şartlara ayak uydur-
maya çalışıldığı anlaşıyor.

Bu tespit, başka tarım toplumlarında olduğu gibi, Osmanlı devletinde de
köylülerin çok ağır bir vergi yükü taşıdıkları ve kıt kanaat yaşadıkları gerçe-
ğini örtmez. Düzen, köylülerden olabildiğince fazla artı değer devşirmekte
mahirdi. Ancak, aynı düzen, tarımda köylü hanelerinin, yani küçük üretici-
nin belirleyici olmasına ve hanenin yeniden üretilebilmesi için gerekli asga-

29 Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica* 2 (1954): 104-129 (şurada yeni-
den basıldı: İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy: Collected Studies*
(London, 1978), 105-138. 1477-1622 yılları sancak ve vilayet kanunları için bkz. Ahmed Akgündüz,
Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 9 cilt (İstanbul, 1990-96).

30 Halkın çoğunluğunun konar-göçerlerden oluştuğu yerlerde "hükümet" düzeni gibi özyönetime
epey imkân tanıyan farklı yöntemler izlenirdi. Uzak eyaletlerde de "salyaneli" benzeri götürü ver-
giye cevaz veren usuller vardı.

31 Osmanlı müftülerinin, toprak kanunlarını meşrulaştırma gayretleri için bkz. Baber Johansen, *The
Islamic Law on Land Tax and Rent* (London, 1988); C. Imber, *Ebu's-s'uid, The Islamic Legal Tradi-
tion*, 115-138; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 1: 135-148.

ri şartların korunmasına dikkat ediyordu. Osmanlı düzeninin bu temayülü, köylülerin rejimle bir nebze de olsa müzakere etmesine imkân tanıyordu. Köylüler mevcut kanun ve teamüllere dayanarak şikâyetlerini mahkemelere taşıyabiliyor, baskıcı yöneticilere direnebiliyorlardı. Hak ve adalet kavramlarını ileri sürerek direnişlerini (bazen de ayaklanmalarını) haklı görüyor ve savunuyorlardı.³²

Osmanlı devletinin hükümranlığı altındaki topraklarda şartlar ve vergi toplama usulleri zamanla değişikliğe uğradı. Fakat tarım arazilerinin rakabesinin ümmet adına yönetilmek üzere Hazine-i Amire ve sultanın üzerinde olduğu, tasarruf hakkının ise vergi ve kiralarnı ödemek kaydıyla üreticide kalacağı ilkesi uzun süre geçerliliğini korudu. Merkezi hükümet vergi toplama hakkının başlıca dağıtıcısı olmaya devam etti. Modern mutlak mülkiyet anlayışı XIX. yüzyılda tedricen yerleşmekle birlikte tarımda köylülüğe dayanan üretim biçimi yaygınlığını korudu.

Eskinin izleri XX. yüzyılda Osmanlı'nın yerini alan ulus-devletlerde de yaşamaya devam etti. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, Balkanlar'da bağımsızlıkla birlikte kurulan (ve Hristiyan çoğunluğa dayanan) yeni devletlerde dahi köylülerin mutlak mülkiyet anlayışına gösterdikleri tepkidir. Bu ülkelerin hemen hemen hepsinde köylüler zaman zaman ayaklandılar ve “köylü partileri” siyasette (uzun süre) önemli bir rol oynadı.³³ Söz konusu gelişmelerin ayrıntılarına girmek ve uzun vadeli sonuçlarını değerlendirmek bu yazının konusu değil. Buradaki maksadımız, hukukun fark yaratabildiğine işaret etmektir. Sancak kanunları, yönetici kadroların işine yarıyordu, ama toplumun önemli bir kesiminin, köylülerin veya küçük tarım üreticilerinin asgari geçim şartlarını muhafaza etmeye de yarıyordu. O mevzuat içinde köylülerin pazarlık imkânı ve itirazlarının hukuki temeli vardı. Konulan kaidelerin ve beklentilerin dayanıklılığı, köylülerin de belli ölçüde düzenden razı olduğunu, özel bir uygulamanın (en azından en eski Osmanlı topraklarında) nasıl umumi hale gelebildiğini gösteriyor.

2.3.3.2. Özel örften (‘örf-i hâss) hukuken bağlayıcı kurallara

Bu yazıda şimdiye değin hükümdarın müdahil olduğu muhtelif hukuk yapım süreçlerine değindik. Bir fıkhi görüşün diğerine tercih edilmesi, kadı ve müftüleri hiyerarşiye bağlayarak bir tür memurlaşmalarına da yarayan teşkilat ve teşrifat kanunları, ceza kanunlarında yapılan düzenlemeler ve sancak kanunları gibi faaliyetleri zikrettik. Bu gelişmelerde alınan kararların, hü-

32 Suraiya Faroqhi, “Political activity among Ottoman Taxpayers, 1570–1670,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35 (1992): 1-39.

33 Uzun dönemli etkileri ve toprak kanunları için bkz. Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması* (İstanbul, 1985); Fikret Adanır, “The Ottoman Peasantries, c.1360–c.1860,” *The Peasantries of Europe: from the fourteenth to the eighteenth centuries*, ed. Tom Scott (London ve New York, 1998), 269-312; Martha Mundy ve Richard S. Smith, *Governing Property, Making the Modern State* (London ve New York, 2007).

kümdarın onayına dayanarak çıkarılan emir veya iradeyle yürürlüğe girdiği bellidir. Normal fıkıh kaidelerine göre görülen davalarda, varılan hükme ısrarla itiraz edilerek davanın yeniden görülmesi istenmedikçe, hükmün kesinliği esastı. Başka bir onay gerekmezdi. Hükümdarın iradesini gerektiren durumlar, alınan kararın amme menfaatine katkı sağladığı ve hizmet ettiği düşünülen durumlardı. İrili ufaklı muhtelif toplulukların her birini bir arada tuttuğu düşünülen özel örfleri (*‘örf-i hâss*) tanımak için çıkarılan iradeler de vardı. Bu düzenlemelerin de gerekçesi amme menfaatine hizmetti.

Hanefi fıkıh usulü uzun süre örfü, hele ameli örfü, hukukun delilleri arasında saymakta tereddüt etti. Belli ki o kapı açılırsa meydana dolacak tikel hak taleplerini (birbiriyle ve) evrensel oldukları kabul edilen genel kaidelerle bağdaştırmanın zor olacağı düşünülüyordu. Fakat İslam yayıldıkça ve zaman içinde geliştikçe fıkıhın çeşitli dallarında ve kapsamadığı konularda karşı karşıya kalınan sorunlara çözüm bulmak durumunda olan uygulayıcılar (kadılar ve bir ölçüde müftüler) daha pratik davrandılar. Uygulama ile yöntem ve kuram arasındaki makas açıldı. Açığı kapatmak isteyen usulcüler, özellikle Memlükler döneminde (1250-1517), yeni ve yaratıcı görüşler ortaya koydular. Osmanlılar bu görüşlerden yararlandılar.³⁴ Osmanlı hukuk pratiğinde örf daima önemli bir rol oynadı. Gerçi örfün bir hak kaynağı, delili olarak benimsenmesi bir şekilde amme menfaatinin korunmasına da bağlandı. Bunun için şer‘i mahkemelere intikal eden davaların amme menfaatini ifade eden iradelerle de desteklenmesi gerektiği de, neticede irade ile örf arasında dikkate değer bir bağ oluştu.

Genel veya genelleşen örfleri (*‘örf-i ‘âmm*) amme menfaatine bağlamak pratikte ve teoride daha kolaydı fakat tikel ya da özel örf (*‘örf-i hâss*) de Osmanlı uygulamasında rağbet gördü. Hatta, hukukun pek çok dalında somut veya muhtemel anlaşmazlıkların sonuçlandırılması, örf ile birbirine bağlanan topluluklara bırakılmış bir iş haline geldi. Bu durum, bir sorun olarak değil, karmaşık bir toplumu amme menfaatini koruyacak şekilde yönetmenin en etkin ve normal yolu olarak görüldü.³⁵ Örf amme menfaatine bağlanınca, gerekli yasama iradelerle sağlandı. Küçük veya marjinal toplulukların durumunda bir bakıma özyönetim mahiyetinde olan bu muhtariyeti hükümdar adına yerel yöneticiler tanıyabildi.

34 Bkz. Murteza Bedir ve Gideon Libson'un yukarıda 7. dipnotta zikredilen makaleleri. Ayrıca bkz. Baber Johansen, "Coutumes locales et coutumes universelles aux sources des règles juridiques," *Contingency in a Sacred Law* (Brill, 1999), 163-171. Osmanlı hukukçılarını bu açıdan en çok Mısırlı âlim Zeynüddin İbn Nuceym'in (1520-63) etkilediğini söylemek sanırım abartılı olmayacaktır.

35 Kâtip Çelebi (ö. 1657) *Mizanü'l-Hakk* adlı eserinde zamanla değişen şartlarla halk arasında yerleşen örf ve adetleri anlayışla karşılamak gerektiğini, zorla değiştirmeye kalkmanın ise ahmaklık ve bilgisizlik olduğunu söylüyor. Bkz. özellikle s. 65-66. Divan-ı Hümayun'un yargı dosyaları örfle anlayışla yaklaşıldığını gösteriyor.

Ortodoks Hristiyanlar, Ermeniler ve Yahudiler gibi iyi bilinen gayrimüslim cemaatlerin kendi şeriatlarına, törelerine göre yönetilmelerine izin verilmesi en belirgin örneklerdir. Fakat aynı hak az bilinen Hristiyan cemaatler ve Sünni olmayan Müslüman topluluklar için de geçerliydi. Konar-göçer aşiretler, köyler, mahalleler ve nihayet çeşitli esnaf toplulukları için de benzer öz-yönetim usulleri geçerliydi. Bu topluluklar meselelerini kendi imkânlarıyla halledemezse veya bir sebeple birbirleriyle çatışır, uyumsuzluğa düşerlerse, başvuracakları merci normal “şer’at” mahkemeleri, yani kadılardı. Tekrar edelim: kadı mahkemeleri, devletin hukuk düzeninin belkemiği idi. Bu mahkemelerin sanki yalnız Müslümanların (o da Sünni Müslümanların) davalarına bakarmış gibi düşünülmesi yanıltıcıdır. Kadıların yetkisizlik veya başka bir sebeple bakamadıkları davalar da münasip bir üst mahkemede yine şer’i muhakeme usullerince görülür ve verilen hüküm icabında bir irade ile yürürlüğe konurdu.

Divan-ı Hümayun’da görülen esnaf ve tüccarlarla ilgili davaların kayıtları, bu incelikleri görmemize imkân veriyor.³⁶ Bir sanatkârlar veya dükkâncılar topluluğu (sınıfı) “kadimden beri” benimsediği çalışma usullerini şeriat (kadı) mahkemelerine tescil ettirebiliyordu. Bu tescille örfleri topluluk mensuplarını kendi rızalarıyla ve toplu ve zincirleme bir sorumlulukla birbirine bağlayan bir akit haline geliyordu.³⁷ İleride bir anlaşmazlık çıkar da mesele mahkemeye intikal ederse, kadı tarafları o akde istinaden önce uzlaştırmaya bakıyor, olmazsa yine ona göre bir hükme varıyordu.

Mahkemeler, normal olarak, fıkıh kurallarıyla açıkça çelişen maddeleri içeren bir anlaşmayı kabul etmezdi. Ancak, söz konusu topluluk amme menfaatini gerekçe göstererek bir tür ayrıcalık elde edebilirdi. Mesela, bir mesleğe girişin sınırlandırılması, insanların geçim imkânlarını kısıtlayacağı gerekçesiyle şer’an caiz değildi. Ama, satılan ürün ve emtianın niteliğinin, tebaanın (ibadullahın) hayrı için belli bir seviyede tutulabilmesi gerekçesiyle bir yerde bir iş kolunda çalışanların sayısı sınırlanabilirdi. Benzer bir şekilde, vakıf dükkânların kısa vadeli sürelerle ve rayiç bedellerle kiralanması temel bir ilke olduğu halde, kiracıların nafakalarını çıkaramayacakları gerekçesiyle uzun vadeli akitlere cevaz verilebilirdi. Bu tür pek çok dava sonunda Divan’a

36 Etnaf ve tüccarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Akarlı, “Law in the Marketplace” ve “Gedik: a bundle of rights and obligations for Istanbul artisans and traders, 1750–1840,” *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*, ed. Alain Pottage, Martha Mundy (Cambridge, 2004), 166–200. Ayrıca bkz. Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth Century Istanbul: Fluidity and Leverage* (Leiden ve Boston, 2004); Suraiya Faroqi, *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans* (London ve New York, 2009) ve “Artisans and Guilds: Practices, Negotiations, and Conflicts,” *A Companion to Early Modern Istanbul*, ed. Shrine Hamadeh ve Çiğdem Kafesçioğlu (Leiden ve Boston: Brill, 2022), 256–278.

37 Bu anlaşmalar, hukuki statüyü etkileyen cinsiyet ve din farklılıklarına bakmaksızın tarafları eşit olarak bağlayan iş ortaklıklarına ve ticari muamelelere benziyordu.

intikal ediyordu, zira bu davalar, işin özünde, amme menfaatinin yorumunu, dolayısıyla varılacak hüküm önerisinin hükümdarca onayını gerektiriyordu.

Küçük (ve büyük) toplulukların kendi içlerinde halledemedikleri sorunlar mahkemelere intikal ettiği gibi, farklı topluluklar arasında çıkan anlaşmazlıklar da mahkemelere intikal ediyordu. Bu tür anlaşmazlıklarda da meseleler temel bazı haklar etrafında dönüyordu. Vakıflarla esnaf arasındaki davalar bu türdendi. Bazı emtianın üretiminde veya satışında ayrıcalık talepleri de öyle. Bu davalarda mahkemelerin başlıca işi tarafları bir şekilde uzlaşmaya ikna etmek oluyordu. Mahkemenin hükmü tarafların uymayı taahhüt ettikleri bir akit şeklinde yazılıyordu. Divan’a intikal eden davalar da aynı şekilde görülüyordu, ancak hükmün geçerlilik kazanması için hükümdarın onayı alınıyordu. Bu görüşmelerde taraflar, tabi oldukları kadim usulleri ve ilgili çarşının örfünü belirtiyordu. Mahkeme gerekiyorsa bilirkişilerden görüş istiyor ve sonunda gerekli uyarlamalarla anlaşmayı yeniden yazıyordu. Bir başka deyişle, revizyona da uğrasa, örf kritik bir girdiydi. Dava Divan’a intikal etmişse, orada iş, ibadullahın faydası anlamıyla amme menfaatine uygunluğuna göre değerlendiriliyordu ve hüküm, hükümdarın tasdiğiyle geçerlilik kazanıyordu. Hükümdarın iradesi gerekliydi ama keyfi ya da mutlak değildi. Çoğu dava tarafların bir şekilde anlaşmasıyla hallediliyordu. Hükümdarın iradesi, yapılan bu anlaşmaları çarşı ve pazarda geçerli bir tür nizam haline getirirse, o nizam uygulanacağı tarafların peşinen kabul ettiği hak ve sorumlulukları içeriyordu.

2.3.3.3. Örfi idare

Şimdiye kadar değindiğimiz kanunlar, fermanlar ve benzeri sultan buyrukları marifetiyle yürürlüğe giren mevzuatın hepsinde bir katılım ve fıkha uygunluk kaygısı olduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede, şeriat ile kanun kavramları arasında bir çelişki olmadığını ve hükümdarların da hukuka uyduklarını söyleyebiliriz. “Beyaz üstüne” denen fermanlar, hükümdarın re’sen çıkardığı emirler olarak bir istisna sayılabilir. Bu konudaki araştırmalar mahdud. Ama eldeki veriler, o durumlarda dahi hükümdarın hukukçulara danışarak hareket ettiğini, sert itirazlar geldiğinde ise düzeltmeye gidildiğini göstermektedir.³⁸ Normal hukukla bağların koptuğu zamanlar da vardı; bunlar esasen “örfi idare” halleriydi.

Adaletnamelerin,³⁹ siyasetname tarzındaki risalelerin ve başka kaynakların tutarlı olarak vurguladıkları bir husus, sağlıklı bir yönetim için adaletin gerekliliği ve adaletin zıddı sayılan zulme fırsat verilmemesiydi. Zulüm, yersiz baskı ve taleplere karşı en savunmasız kesim olan yetimlerin, çocukların, kadinların ve yaşlıların korunması özellikle önemliydi. Bunun için veziri, beyi,

³⁸ Bkz. 19. dipnot.

³⁹ Örnekler için bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet* (İstanbul, 2000), 75-168 ve A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 8: 101-103 ve 9: 555-577.

paşası dâhil, eli silah tutan kesimin (seyfiye erbabının) kendi içinde normal olarak uyması beklenen askeri disiplin, halka karşı zulüm sayılabilecek hareketlere girişmemelerini temin etmek için de gerekli sayılıyordu. Disiplini sağlamak için geliştirilmiş ve kökü eskilere (yaygın rivayete göre Orta Asya'ya) giden bir asker töresi, örfü vardı; seyfiye takımına “ehl-i örf” denmesinin de sebebi buydu. Askerlerin örfüne göre amirlere ve giderek hükümdara itaat esastı. Amirler, disipline uymayan astlarını normal şer’i kaidelere uymaksızın yargılayıp anında cezalandırabilirdi. Cezalar ağırdı. “Siyaseten katl” cezalarına dâhildi.⁴⁰ Hanedanın erkek evladı da seyfiye sınıfından sayılıyordu. İlk üç yüzyılda onca şehzadenin öldürülmesi de aynı töre uyarınca idi. Asker sınıfından bir yönetici öldüğünde, geride bıraktığı malvarlığının inceleme için müsadere edilmesi de öyle. Ölen yöneticinin hakkı sayılan gelirin üstünde bir kazancı görülürse, mevkii dolayısıyla ele geçirdiği gerekçesiyle bu kazanca hazine adına el konur, varisleri ancak kalan malvarlığını alırlardı.⁴¹

Askerlerin örfü, askerlere şamildi. Sivilleri askerlerin muhtemel zulmünden ve haksız baskısından korumak, o örfün gerekçelerindendi. Ne var ki, belli şartlarda askerler sivillere de örfi idare uygulayabiliyordu. Savaş alanlarında, silahlı ayaklanmalarla mücadelede, eşkıya takibinde böyleydi. Böyle durumlarda sertliğe başvurmayı anlayışla karşılamak mümkün olabilir. Ancak halkın şikâyetlerini dile getirmeye çalıştığı silahsız gösterilere karşı da asayiş koruma gerekçesiyle sert müdahaleler olabiliyordu. Herkese ders olsun, insanların yüreklerine korku sinsin, bir daha gösteriye kalkışmasınlar diye düşünülüyordu. Hatta elebaşlarıdır diye birkaçının sorgusuz sualsiz idamı da vaki oluyordu.⁴² İktidarı ve asayiş koruma insiyakıyla yapılan bu sert müdahaleleri kurulu hukuk düzeninin mantığıyla ve rejimin koyduğu

40 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl* (Ankara, 1973) ve Akarlı, “Law in the Marketplace.” Burada sözü edilen “siyaset” “şer’i siyaset” (*siyâset-i şer’iyye*) ile karıştırılmamalıdır. Şer’i siyaset, Memluk yönetimi altındaki Mısır ve Suriye’de mezalim mahkemelerinde uygulanan cezai işlemleri fıkıh kurallarına yaklaştırmak amacıyla gösterilen gayretlerin sonucunda gelişti. Osmanlılar bu gayretlerden yararlanarak tek tip bir muhakeme usulü geliştirdiler. Hem normal şeriat mahkemelerinde hem de mezalim mahkemesi hükmünde olduğunu düşünebileceğimiz Divan-ı Hümayun’da görülen davalarda aynı usul uygulandı. “Siyaset” ise sivilleri içeren durumlarda fıkıh kaidelerine atıfta bulunmakla beraber, epey eskiye, muhtemelen Orta Asya günlerine uzanan örfün bir türevi gibi gözüküyor.

41 Ali Yaycıoğlu, “Wealth, Power and Death: Capital Accumulation and Imperial Seizures in the Ottoman Empire (1453-1839),” (2012), <http://www.econ.yale.edu/~egcenter/Yaycioglu%20-%20Wealth%20Death%20and%20Power%20-%20November%202012.pdf> (eriş. tar. 21 Temmuz 2026); Azize Fatma Çakır, “Confiscation Practices, Politics of Wealth Accumulation, and the Case of Mehmed Said Halet Efendi (1761-1822)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, 2020) ve Yasin Arslantaş, “Confiscation by the Ruler: A Study of the Ottoman Practice of Müsadere, 1700s-1839” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, London School of Economics and Political Science, 2017).

42 Örnekler için bkz. Akarlı, “Pazaryerinde Ceza, Baskı ve Şiddet: İstanbul, 1730-1840,” *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak için Mücadele Eden Zanaatkarlar*, der. Sura-ıya Faroqhi, çev. A. Gür (İstanbul: Koç Üniversitesi, 2017), 255-275, örnek 6.

hedeflerle bağdaştırmak kolay değildir. Hükümdarın yasama yetkisinden de yararlanarak mümkün olduğunca istikrarlı, barışık ve özyönetime de imkân veren bir toplum düzeni sağlamak hukukun başlıca gayelerindendi. Kuvvetin suistimali, fıkıh normlarına, siyasi ahlak anlayışına ve tebaa arasında yaygın inanca göre zulüm ve zorbalık demektir.⁴³ Askerlerin sert bir disipline tabi olmalarının bir gayesi de zulmü önlemek iken, örfi idarenin insanları yıldırma için hükümdar adına devreye girmesi ters bir durumdu. Sanki zamanın durduğu, olağandışı bir haldi. Hükümdarın iktidarının mutlaklaşarak hukukun üstüne çıktığı bu anlar, devlet düzenini baskıyla ve zorbalıkla koruma kaygısının bir ifadesiydi.

Adaletnamelerin ve benzer talimatların başlıca konusu adaletin ve hakkaniyetin korunmasıydı. Bu metinler, asker yöneticileri zulümden kaçınmaları ve mahkeme kararı olmadan tebaayı cezalandırmamaları konusunda uyarıyordu. Kadı ve naiplere de görevlerini suistimal eden yöneticilerle işbirliği yapmamaları ve suistimallere dair yapılan şikâyetleri dinleyerek icabında merkeze iletmeleri hatırlatılıyordu. Ancak, asker örfünün iki yöne de kesen kılıcı Osmanlı yasal düzeninin bir parçası olarak kaldı. Normal şartlarda zorlayıcı güce sahip kişileri bu gücü suistimal etmekten alıkoyması beklenen asker örfü, olağandışı şartlarda asker idarecilerin mevcut nizamı korumak gerekçesiyle dizginleri ele almasına yaradı. Allah'ın kullarının (*'ibâdullâh*) yani tebaanın genel huzuru anlamında “amme maslahatı” hukukun nihai hedeflerinden sayılırken, örfi idare altında “devlet nizamı”nı korumak başlıca gaye haline gelebildi. Bu dönüşüm XIX. yüzyıl başlarından itibaren yapısal ve kalıcı bir hal almaya başladı. Örfi idare, beş yüz yıl boyunca gelişmiş çok boyutlu bir hukuk düzeninin içinde giderek daha baskın bir yer kazandı.

3. MODERN DÖNEMİN EŞİĞİNDE

Fıkıh, fermanlar ve örf Osmanlı mahkemelerinde geçerli olan başlıca hak kaynaklarıydı. Kanunları ve başka fermanları hazırlayanlar yaptıkları işin fıkıh ile çatışmamasına ve mümkün olduğunca fıkıhı tamamlayıcı mahiyette olmasına dikkat ederlerdi. Osmanlıların bu husustaki hassasiyeti, fermanların hazırlanmasında izlenen süreçlerden bellidir.

Hükümdar adına çıkarılan kanunlar, fermanlar ve emirlerin önemli bir kısmı, bir ucundan fıkıh, bir ucundan da örf ile alakalıydı. Ancak, örfün, tebaaya yararlı olana, amme maslahatına bağlanması da önemliydi. Osmanlılar hükümdarın yasama yetkisini, fıkıhın vadettiği ilahi evrensellelikle uyulması gerekli görülen yerel ve tikel şartlar, alışkanlıklar ve beklentiler arasında doğabilecek gerginlikleri gidermek için bir imkân olarak görüyorlardı. Hü-

43 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, 2. bs. (Ankara, 1985).

kümetin ihtiyaçlarını tebaayı büsbütün karşılama almadan karşılamak için de fermanlara başvuruyorlardı. Fermanların hazırlanması sürecinde, çoğu zaman, ilgili taraflar arasında pazarlıklar oluyordu ve görüş ayrılıkları azaltılabiliyordu. Her zaman eşit şartlarda olmasa da⁴⁴ bir uzlaşmaya varılabiliyordu. Sonunda çıkarılan fermanlar, emirler, hatta kanunlar bu uzlaşmayı yansıtıyordu.

Böyle anlaşmalara dayanan fermanların ifade ettiği düzenlemelerin, tepeden inme fermanlara göre daha etkin ve madden ve manen daha ehven olduğu da söylenebilir. Bu düzenlemelere bakarsak, tebaayı oluşturan çeşitli toplulukların rızalarını mümkün olduğunca kazanmaya dikkat eden dengeleyici bir Osmanlı yönetim tarzından bahsetmek mümkündür.⁴⁵ Toplum ve bireye tanınan alanların bozulmamasını önemseyen klasik İslami yönetim anlayışının⁴⁶ Osmanlı tarzını beslediği de düşünülebilir.

Divan-ı Hümayun'un bir uzantısı olarak kazaskerlerin riyasetinde kurulanlar dâhil, şeri'at mahkemeleri, Osmanlı hukuk düzeninin gerektiği gibi işleminde başat bir rol oynuyordu. Mahkemeler, yargılama ve noterlik işlerinin yanı sıra, çelişen veya çatışma ihtimali olan hak iddialarını uzlaştırmakla da uğraşıyordu. Pek çok fermanın hazırlanmasını sağlayan süreçler de mahkemelerde başlıyordu. Ayrıca duruşmalar ve noterlik hizmetleri, Osmanlı hukuk düzeninin fıkıh ve kanun kaynaklı temel ve pratik ölçülerinin halk tarafından tanınmasına ve öğrenilmesine imkân veren ortamlardı. Nihayet, yönetilenlerle yönetenler arasındaki en somut kanal da mahkemelerdi. Halkın şikâyetlerini dinlemek, mümkünse çözülmesine aracı olmak, olmazsa şikâyetleri merkeze ileterek çözülebileceğine dair ümit yeşertmek kadıların işiydi. Kadılar ve naiplere verilen talimatlar, hükümet görevlilerine dair vaki olacak şikâyetleri dinlemelerini, akçeli bazı işleri denetlemelerini, uygunsuz hareketleri üst yöneticilere bildirmelerini vurguluyordu. Naip ve kadılar kendileri şikâyet konusu olduğunda, merkez bu şikâyetleri önemsiyordu ve ilgili bölgeye teftiş için tecrübeli kadılar gönderiyordu.⁴⁷

Şiddetli rekabet, akraba ve eş dost kayırmacılığı, biraz da görev sürelerinin kısılmasından kaynaklanan yozlaşma eğilimi, kadıların kalitesini ve toplum indinde itibarını olumsuz etkiledi, özellikle XVII. yüzyılda. Yine de insanlar, kadıların şahsına olmasa bile makamlarına genelde saygı göstermeye devam ettiler. Merkez ile vilayetler arasında daha dengeli bir kuvvet dağılımının ortaya çıktığı ve bu anlamda siyasi kuvvetin ülke sathında nispeten dengeli ya-

44 Hükümetin de taraf olduğu görüşmelerde varılan sonuçların taraflar arasındaki dengesizliği yansıtaçağını düşünmek gerekir. Ancak bu tür karşılaştırmalarda kuvvetli tarafın her istediğini alacağı, zayıf tarafın ise hiçbir şey alamayacağı şeklinde kategorik düşünmek yanıltıcıdır.

45 Barkey, *Empire of Difference*, birçok yerde.

46 Lawrence Rosen, *The Justice of Islam: Comparative Perspectives in Islamic Law and Society* (Oxford ve New York, 2000), 156. Rosen'in çalışması, Osmanlı bağlamında da anlamlı bir gözlem sunuyor.

47 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)* (Ankara, 1969).

yıldığı XVIII. yüzyılda ise mahkemelerin sayısı da, etkisi de arttı. Genişleyen mahkeme şebekesi, Osmanlı hâkimiyetinin en bariz ve erişilebilir tezahürü haline geldi.

1770’li yıllardan sonra değişen iktisadi şartlar ve hükümetin artan mali sıkıntıları, gittikçe azalan kaynakların bölüşümü etrafında dönen mücadeleleri sertleştirdi. Vergilerin toplanmasına, vakıf emlakının tamirine, kullanımına ve gelirlerinden istifadeye dair yapılan yeni düzenlemeler ve karmaşık anlaşmalar, mahkemelerin işini zorlaştırdı. Davalara taraf olanları etkin ve sürdürülebilir bir şekilde uzlaştırmak giderek daha karmaşık bir iş haline geldi.⁴⁸ Osmanlı hukuk düzenini yönlendiren İslam hukuk geleneğinin bazı temel kavramlarında ve yöntemlerinde ayarlamalar yapılabilse, karmaşıklaşan işler sadeleştirilebilir, düzeltilmeleri belki kolaylaşır. Bilebildiğimiz kadarıyla böyle bir şey olmadı. Osmanlı hukukçuları bilinen fıkıh usulleriyle düşünmeyi tercih ettiler ve bu kez zor meselelere etkin cevaplar üretemediler.⁴⁹

Siyasi-idari yetkilerin paylaşımı etrafında ortaya çıkan somut sorunlar daha da zorluydu. Vilayetlerde güç merkezlerinin oluşmasını destekleyen nüfuzlu yöresel yöneticilerle bu gelişmeyi iktidarın ve devletin bekasına bir tehdit sayanlar etrafında hizipler oluştu. İç ve dış sorunların ne pahasına olursa olsun merkeziyetçilikle çözülmesi gerektiğini savunan bir ekip, Sultan II. Mahmud’u (salt. 1808-1839) kendi tarafına çekince, mutlak merkeziyetçi siyaset ağır bastı.

II. Mahmud adına re’sen çıkarılan fermanlarla yürütülmeye çalışılan mutlakiyetçi yönetim, hükümetin pek çok faaliyetini ve halkın yaşamını etkiledi. Kentlerde ve kırsalda ayaklanmalar baş gösterdi. 1826’da Yeniçerilerin

48 Örneğin bkz. Akarlı, “Gedik.”

49 Zouhair Ghazzal, *The Grammars of Adjudication: The Economics of Judicial Decision Making in fin-de-siècle Ottoman Beirut and Damascus* (Beirut, Lebanon, 2007). Ghazzal’ın Osmanlı Türkçesi ile yazılmış hukuk kaynaklarını kullanamaması ve büyük çoğunluğu XIX. yüzyıl Şam ve çevresine dair verilere dayanarak geçmişe dönük genellemeler yapması tahlillerine gölge düşürmektedir. Yine de önemli konulara değindiği için bakılması gereken bir çalışmadır. (Bu kitap hakkındaki değerlendirmem için bkz. *Law and History Review* 28/1 (February 2010): 50-52). Timur Kuran’ın *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East* (Princeton University Press, 2012) adlı kitabı da karşılaşılan sorunlara ışık tutuyor. Fakat savunduğu görüşler, son tahlilde, idealize edilen bir Batı’yı standart aldığı için yeni bir şey de söylemiş olmuyor. Son dönem Osmanlı fakihleri arasında çok övülen bir isim İbn ‘Abidin’dir (ö. 1836). Haim Gerber İbn Abidin’in “İslam hukukunun devrimci bir yorumcusu” olduğunu söylüyor (Bkz. *Islamic Law and Culture*, 110). Wael B. Hallaq da İbn ‘Abidin’in özgün katkılarını övüyor. Bkz. *Authority, Continuity, and Change in Islamic Law* (Cambridge, 2001) 221-233. Fakat Aaron Zysow, İbn ‘Abidin’in fikirlerinin özgünlüğünü sorguluyor, mesela Şihab al-Din al-Karafi’nin (ö. 1285) aynı konuları daha önce ve daha rafine bir teknikle incelediğini söylüyor. Bkz. “The Under-theorization of Custom in Islamic Law,” 13-14 Mayıs 2006’da Princeton Üniversitesi’nde düzenlenen “Customary Law in the Middle East” konulu toplantıda sunduğu tebliğ. Bu konuda fıkıh tarihçilerimizin görüşleri önemlidir ama bence de özgünlük ve Osmanlı hukuk düzeni üstündeki kalıcı etkisi itibarıyla, mesela, İbn Nüceym, (ö. 1563) İbn Abidin’den daha önemlidir.

itlafi ve dağıtılmasından sonra baskıcı yöntemler arttı. Yönetici kadroların aralarında anlaşamaması, işi iç savaşa sürükledi. Sonunda II. Mahmud, donanması bile kendi aleyhine dönmüş mağlup bir hükümdar olarak öldü. Fakat saltanatının son senelerinde dış güçlere tanıdığı (ve sonraki nesillere ağır maliyetler ödeyecek olan) imtiyazlar, bazı hamlelerinin kalıcı olmasına yardım etti. Bu gelişmeler bu makalenin konusu değil.⁵⁰ Ancak, II. Mahmud döneminde belirginleşen üç dinamîge ve yönelişe değinmek gerekir.

Birincisi, modern merkezî bir ordunun çekirdeğinin oluşması ve yanı sıra, uzman-memur kadrolarının genişlemesi. İkincisi, devletin bekasına ve menfaatine gösterilen ihtimamın, tebaanın ahengi ve refahı anlamında amme maslahatına verilen önemin önüne geçmesi. Üçüncüsü, toplumda ahengi korumayı önemseyen ve konulan kuralların uygulanacağı toplulukların sesine kulak veren bir hukuk anlayışı yerine, topluma belli bir yön vermenin aracı olarak düşünülen bir hukuk anlayışının öne çıkması. Bu üç gelişme de modernleşme modellerinde beğenilen ve beklenen gelişmeler olduğu için, pek çok tarihçi II. Mahmud'u övüyor ve Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin onun döneminde atıldığını düşünüyor. Haksız sayılmazlar. Fakat, her renkten tarihçinin zihin kalıplarının şekillenmesinde başat rol oynayan modernleşme modelleri, devletperestlik ve mutlakîyetçi merkezîyetçi tercihler bazı kör noktalara sebep oluyor.

Merkezîleşmenin başarılı olması için ittifaklar kurarak ilerlemek önemlidir. Yoksa kurulan merkezin dayandığı içtimai temel cılız kalır. Bu önemsenmiyor. İçtimai temeli zayıf olduğu için dış desteğe yönelen II. Mahmud'un verdiği imtiyazlar yüzünden ödenen bedeller ve maliyetler de çoğu zaman hafife alınıyor. Nihayet, bir modelle düşünmek iyidir de modeli bazı mantıklı soruları bile sormamızı engelleyecek şekilde dayatmak, kullanmak verileri görmemize fırsat bırakmaz. Osmanlı tarihinin son dönem uzmanlarının çoğu, önceki dönemleri ezberlenmiş kalıplar içinde düşünüyor, derinliği olmayan basmakalıp açıklamalarla yetiniyor.

Hükümdara tanınan yasama imkânlarının nasıl kullanıldığına dair ileri sürülen fikirler buna bir örnektir. Batılı, Batıcı, Cumhuriyetçi Kemalist, milliyetçi ve hatta İslamcı tarih yorumlarında çoğunluk hâlâ, farklı gözükken nedenlerle de olsa, padişahın kudreti ve mutlak iradesi sayesinde devletin de güçlü olacağını düşünebiliyor. Osmanlı belgelerinde adaletle yapılan vurgunun önemini gösteren çalışmaların artması, padişahın ve merkezî devletin zayıflamasıyla adaletin de zayıfladığı varsayımını fazla sarsmıyor. Adaletin

50 Bkz. Engin D. Akarlı, "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt, 1740-1840," *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque ottomane*, ed. A. Temimi (Zaghuan, Tunisia, 1988), c. 3, 41-56. Ayrıca bkz. "The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization: An Overview," *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East* 26/3 (2006): 353-366. Bu son yazının Türkçesi için bkz. "Bir İmparatorluğun Arapsaçı Sonu," çev. B. Uçpunar, *Muhafazakar Düşünce* IV/16-17: 9-31.

nasıl işlediği değil de (modern ve özünde Batıcı) ideal ölçülere göre nasıl işlemediği üzerinde duruluyor. Öyle olunca, Osmanlı hükümdarlarının yasama imkânlarının sınırları olduğunu idrak etmek zorlaşıyor.

Bu makalede, hükümdarın yasama imkânının çeşitli biçimlerde kullanıldığına değinildi. Bir kere özyönetime çok alan bırakıldığı aşîkârdır. Kanun veya fermanlarla düzenleme yapılırken işleyen süreçlerin pek çok durumda ilgili tarafların katılımını öngördüğü de bellidir. Tarafları uzlaştırmak önemliydi. Sonuçlar bir tür antlaşma, bir misak şeklinde çıktığından, uygulanması nispeten kolaydı. Mahkemeler fıkhi esas aldıkları için şeri'at mahkemesi adıyla anılıyordu. Bazı açılardan Sünni Müslüman tebaaya ayrıcalıklı muamele ediliyordu, fakat neticede şeri'at mahkemeleri resmî devlet mahkemeleri olarak çalışıyordu. Tebaanın her kesimine açıktı; noterlik hizmeti veriyor, şikâyet dinliyor, arabuluyor, dava dinliyor, bazı hesapların denetimine bakıyor, kendileri de teftişe tabi oluyordu. Re'sen çıkarılan emirler, fermanlar ve kanunlar da vardı, ama bunlar belirli ve pek de normal sayılamayacak şartlarda devreye giriyordu. Bu tür emirlerden yola çıkarak Osmanlı hukuk düzeninin işleyişini ve mantığını anlamak mümkün değildir.

Gerçi hükümdarın yasama yetkisi esas alınarak tepeden inme yasalarla toplumu belli planlara göre şekillendirme projesi modern dönemde ağırlık kazandı, ama bu projenin ceberut sayılabilecek ve toplumda tınısı cılız bir hukuk anlayışına yol açtığı da söylenebilir. Osmanlı tarihinin en son döneminde de mevcut hukuk geleneği ve tecrübesiyle yeni ihtiyaçlar arasında (engellere rağmen) bir denge sağlama girişimleri olmasa, muhtemelen yeni bir hukuk nizamı da kurulamazdı. Oysa kuruldu.⁵¹ Osmanlı'nın son yıllarında ve Cumhuriyet döneminde işler, bazen bütün ülke çapında, çoğu zaman da yer yer, örfi idareye veya muadillerine bırakılmamış olsa adalet fikri de daha istikrarlı ve somut bir şekilde yerleşebilirdi. Kudretli merkezi devlet fikrinin bir iman gibi zihinlere hükmetmesi de olumsuz bir etkidir. Nihayet, milleti devletin hizmetinde bir ordu gibi tahayyül etmenin, hukukun mağdur ve zayıfları koruma gayesi yerine başlıca mağdur oymuş gibi devletin öncelenmesinin de hukuk ve adaletin ve hukuk anlayışının dönemimizdeki cılızlığı ile ilgili olduğunu düşünebiliriz. O cılızlığı 600 yıl süren Osmanlı tarihine atfetmeden önce biraz düşünmek gerekir. Her halde (özellikle halkla teması açısından) ciddiye alınması gereken bir Osmanlı hukuk düzeni vardı ve bunun içinde padişahların yasama imkânları belli süreç ve sınırlara tabiydi. Böyle olmasa, Osmanlı devleti onca geniş bir mekânda o denli uzun süre yaşayamazdı.

51 Bu konudaki geniş literatürün değerlendirilmesi ayrı bir yazıyı gerektirir. Genel gerilimlerle ilgili ilginç bir kaynak için (Murteza Bedir'in önsözü ışığında değerlendirilmek şartıyla) bkz. Ruth A. Miller, *Fıkıhtan Faşizme: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Günah ve Suç*, çev. H. Çilingir (İstanbul: Ekin, 2018).

KAYNAKÇA

- Abou El Fadl, Khaled. *Speaking in God's Name: Islamic Law, Authority and Women*. Oxford: Oneworld Publications, 2001.
- Abou El Fadl, Khaled. *Rebellion and Violence in Islamic Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Adanır, Fikret. "The Ottoman Peasantries, c.1360–c.1860." *The Peasantries of Europe: From the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, ed. Tom Scott, 269–312. London ve New York: Longman, 1998.
- Akarlı, Engin Deniz. "The Ruler and Law Making in the Ottoman Empire." *Law and Empire: Ideas, Practices, Actors*, ed. Jeroen Duindam, Jill Harries, Caroline Humfress ve Nimrod Hurvitz, 87–109. Leiden: Brill, 2013.
- Akarlı, Engin Deniz. "Maslaha from 'Common Good' to 'Raison d'État' in the Experience of Istanbul Artisans, 1730–1840." *Hoca, 'Allame, Puits de Science: Essays in Honor of Kemal H. Karpat*, yay. haz. Kaan Durukan vd., 63–80. İstanbul: Isis Press, 2010.
- Akarlı, Engin Deniz. "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750–1840." *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*, ed. Alain Pottage ve Martha Mundy, 166–200. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Akarlı, Engin Deniz. "The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization: An Overview," *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East*, 26/3 (2006): 353–366. Türkçesi: "Bir İmparatorluğun Arapsaçı Sonu," çev. B. Uçpunar, *Muhafazakar Düşünce*, IV/16–17: 9–31.
- Akarlı, Engin Deniz. "Pazaryerinde Ceza, Baskı ve Şiddet: İstanbul, 1730–1840." *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak için Mücadele Eden Zanaatkarlar*, der. Suraiya Faroqhi, çev. A. Gür, 255–274. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Akarlı, Engin Deniz. "Law in the Marketplace: İstanbul, 1730–1840." *Dispensing Justice in Islam: Qadis and Their Judgements*, ed. Muhammad Khalid Masud, Rudolph Peters ve David S. Powers, 245–270. Leiden: Brill, 2006.
- Akarlı, Engin Deniz. "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt, 1740–1840." *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque ottomane*, ed. Abdeljelil Temimi, c. 3: 41–56. Zaghuan, 1988.
- Akgündüz, Hasan. *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş*. İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997.
- Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*. 9 cilt. İstanbul: FEY Vakfı Yayınları, 1990-1996.
- Akman, Mehmet. *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- Arslantaş, Yasin. "Confiscation by the Ruler: A Study of the Ottoman Practice of Müsadere, 1700s–1839." Yayımlanmamış Doktora Tezi, London School of Economics and Political Science, 2017.
- Atçıl, Abdurrahman. *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Atçıl, Abdurrahman. "Political Power and Lawmaking in the Ottoman Empire: 'Ulamā' and Sultans vis-à-vis Sharia." *Histories of Political Thought in the Ottoman World*, ed. Nedim Nomer ve Kaya Şahin, 111-140. Oxford: Oxford University Press, 2024.
- Aydın, M. Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. 3. bs. İstanbul: Beta Basım Yayım, 1999.
- Aydın, M. Akif. "The Ottoman Legal System." *History of the Ottoman State, Society and Civilisation*. 2 cilt, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, 1: 431-460. İstanbul: IRCICA, 2001.
- Baldwin, James E. *Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Bardakoğlu, Ali. *İslam'ı Doğru Anlıyor muyuz?* İstanbul: Kuramer, 2019.
- Bedir, Murteza. "From Furū' to Uşūl: The Emergence of Custom ('Urf) as a Source of Islamic Law," *Islamic Legal Theory: Intellectual History and Uşūl al-fiqh*, içinde, ed. Murteza Bedir ve Robert Gleave (Leiden: Brill, baskıda).
- Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.
- Burbank, Jane, ve Frederick Cooper. *Empires in World History: Power and the Politics of Difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011.
- Çakır, Azize Fatma. "Confiscation Practices, Politics of Wealth Accumulation, and the Case of Mehmed Said Halet Efendi (1761–1822)." Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, 2020.
- Cici, Recep. "Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005): 195-234.
- Cin, Halil. *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1985.
- Cooper, Frederick. *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*. Berkeley: University of California Press, 2005.
- Çizakça, Murat. *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*. İstanbul: Boğaziçi University Press, 2000.
- Danişmend, İsmail Hami. *Osmanlı Devlet Erkanı*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

- Fleischer, Cornell. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541–1600)*. Princeton: Princeton University Press, 1986.
- Faroqhi, Suraiya. “Political Activity among Ottoman Taxpayers, 1570–1670.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35/1 (1992): 1-39.
- Faroqhi, Suraiya. *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans*. London ve New York: I.B. Tauris, 2009.
- Faroqhi, Suraiya. “Artisans and Guilds: Practices, Negotiations, and Conflicts.” *A Companion to Early Modern Istanbul*, ed. Shirine Hamadeh ve Çiğdem Kafes-çiöğlü, 256-278. Leiden ve Boston: Brill, 2022.
- Gerber, Haim. *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*. Albany, NY: State University of New York Press, 1994.
- Gerber, Haim. *Islamic Law and Culture, 1600-1840*. Leiden: Brill, 1999.
- Ghazzal, Zouhair. *The Grammars of Adjudication: The Economics of Judicial Decision Making in Fin-de-Siècle Ottoman Beirut and Damascus*. Beyrut: Institut Français du Proche-Orient, 2007.
- Hallaq, Wael B. *A History of Islamic Legal Theories: An Introduction to Sunni Usul al-Fiqh*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Hallaq, Wael B. *Radical Separation of Powers: A History of Islamic Constitutionalism*. London: Oneworld, 2026.
- Hezarfen Hüseyin Efendi. 1998. *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlğürel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V. L. Ménage. Oxford: Clarendon Press, 1973.
- Hurvitz, Nimrod. “The Contribution of Early Islamic Rulers to Adjudication and Legislation: The Case of the *Mazalim* Tribunals.” *Law and Empire: Ideas, Practices, Actors*, ed. Jeroen Duindam, Jill Harries, Caroline Humfress ve Nimrod Hurvitz, 133-156. Leiden: Brill, 2013.
- Jennings, Ronald C. *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*. İstanbul: Isis Press, 1999.
- Johansen, Baber. *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh*. Leiden, Boston ve Cologne: Brill, 1999.
- Johansen, Baber. *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Doctrine*. London: Croom Helm, 1988.
- Itzkowitz, Norman. *The Ottoman Empire and the Imperial Tradition*. New York: Alfred A. Knopf, 1972.

- İlmiyye Sâlnâmesi: Osmanlı İlmiyye Teşkilâtı ve Şeyhülislamlar*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin ve Cevdet Dadaş. İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.
- Imber, Colin. *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*. Stanford: Stanford University Press, 1997.
- İnalcık, Halil. "Mahkama: 2. The Ottoman Empire." *The Encyclopaedia of Islam*. Yeni Edisyon, c. 6: 3-10. Leiden: E. J. Brill, 1991
- İnalcık, Halil. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- İnalcık, Halil. *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy: Collected Studies*. London: Variorum Reprints, 1978.
- İpşirli, Mehmet. "The Ottoman State Organization." *History of the Ottoman State, Society and Civilisation*. 2 cilt, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, 1: 135-285. İstanbul: IRCICA, 2001.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik." *Belleten* 61/232 (1997): 597-699.
- Kafadar, Cemal. *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*. Berkeley: University of California Press, 1995.
- Karaman, Hayrettin. "The Sectarian Preference in Ottoman Jurisprudence." *The Great Ottoman-Turkish Civilisation, c. 3: Philosophy, Science and Institutions*, ed. Kemal Çiçek, 666-675. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000.
- Kâtib Çelebi. *Mizânü'l-hakk fî ihtiyârî'l-ahakk: En Doğruyu Se[ç]mek İçin Hak Terazisi*, haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- Kaya, Eyyüp Said. "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014): 9-126.
- Kaya, Süleyman. "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005): 415-436.
- Kuran, Timur. *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012.
- Libson, Gideon. "On the Development of Custom as a Source of Law in Islamic Law." *Islamic Law and Society* 4/2 (1997): 131-155.
- Masud, Muhammad Khalid, Rudolph Peters ve David S. Powers. "Introduction." *Dispensing Justice in Islam: Qadis and Their Judgments*, 1-32. Leiden ve Boston: Brill, 2006.
- Masud, Muhammad Khalid, Brinkley Messick ve David S. Powers (ed.) *Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.
- Midilli, Muharrem. *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Mikhail, Hanna. *Politics and Revelation: Mawardi and After*. Edinburgh: Edinburgh

- University Press, 1995.
- Miller, Ruth A. *Fıkıhtan Faşizme: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Günah ve Suç*. Çev. H. Çilingir. İstanbul: Ekin Yayınları, 2018.
- Mumcu, Ahmet. *Divan-ı Hümayun*. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1973.
- Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*. 2. bs. Ankara: Birey ve Toplum Yayını, 1985.
- Mundy, Martha, ve Richard S. Smith. *Governing Property, Making the Modern State: Law, Administration and Production in Ottoman Syria*. London ve New York: I.B. Tauris, 2007.
- Neyzi, Ali Daniş. "Putting Taxes to Good Use: The Emergence of Ottoman Imperial Vakfs (1300–1500)." Doktora Tezi, University of California, Davis, 2026
- Nişancı Abdurrahmân Avnî Paşa Kanunnâmesi*, haz. H. Ahmet Arslantürk. İstanbul: Okur Kitaplığı, 2012.
- Özen, Şükrü. "Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005): 235-396.
- Özcan, Tahsin. *Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Repp, Richard. "Qanun and Shari'a in the Ottoman Context." *Islamic Law: Social and Historical Contexts*, ed. Aziz Al-Azmeh, 124-145. London ve New York: Routledge, 1988.
- Peters, Rudolph. "What Does It Mean to Be an Official Madhhab: Hanafism and the Ottoman Empire." *The Islamic School of Law: Evolution, Devolution, and Progress*, ed. Peri Bearman, Rudolph Peters ve Frank E. Vogel, 147-158. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005.
- Peters, Rudolph. *Crime and Punishment in Islamic Law: Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-first Century*. Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2005.
- Repp, Richard C. *The Müftü of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*. London: Ithaca Press, 1986.
- Şahin, Kaya. *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Şentop, Mustafa. *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- Tezcan, Baki. *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

- Vogel, Frank E. *Islamic Law and Legal System: Studies of Saudi Arabia*. Leiden ve Boston: Brill, 2000.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Yaycıoğlu, Ali. "Wealth, Power and Death: Capital Accumulation and Imperial Seizures in the Ottoman Empire (1453–1839)." Çalışma metni, Yale Üniversitesi Ekonomik Büyüme Merkezi, 2012. <http://www.econ.yale.edu/~egcenter/Yaycioglu%20-%20Wealth%20Death%20and%20Power%20-%20November%202012.pdf>. (eriş. tar. 21 Temmuz 2026)
- Yi, Eunjeong. *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage*. Leiden ve Boston: Brill, 2004.
- Yücel, Yaşar, yay. haz. *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb - Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menafi'i'l-Mü'mimîn - Hirzü'l-Mülûk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.